

Baltisaksa huumor ja pastorianekdoodid

REET BENDER

Käesoleva artikli laiem eesmärk on vaadelda baltisaksa ajaloolist huumorit: anekdoote, nalju, naljalugusid, mis näikse eestikeelsele lugejale olevat üsna tundmatud. Samas moodustavad need just kultuuri- ja mentaliteediloolisest aspektist Eesti ja Läti kultuuripärandi lahutamatu osa. Kitsam fookus on *Pastorenwitze* ehk vaimulike kohta käivad naljad kui baltisaksa anekdootide püsialaliik. Järgnevalt kasutatakse termineid *anekdoot*, *naljand* ja *nali* sünonüümselt, üritades katta baltisaksa oma-termini *Pratchen* kõikuvaid, üheselt ja täpselt defineerimata tähendusi.

Ajalooline balti kirjakultuur kujutab endast kultuurivälja, mille ühisest juurikast kasvasid välja omavahel tihedalt põimunud baltisaksa, eesti ja läti kirjakultuurid (vt Undusk 2011). Rahvaluule kogumise ja uurimise tulemusena on olemas ülevaatlik pilt eesti vanemast rahvahuumorist. Huvitava vaate pakuks eesti ja läti vastava rahva-traditsiooni võrdlev uurimine: mõisa ja kirikut puudutavad anekdoodid võiksid põhijoontes evida sarnaseid jooni.

Põhiliselt talupoeglikust keskkonnast korjunud eesti lugude oma kogukonna välised sihtmärgid olid samad: valdavalt saksa soost mõisaomanikud ja vaimulikud. Seni on jäänud vaatluse alt välja teine osapool – baltisakslased, kelle kohta lugusid räägiti. Siin saab seni objektiks taandatud grupile antud moodsalt öeldes hää ehk siis baltisakslased käänatud objektist subjektiks. Baltisaksa anekdootides võetakse siin-ses käsitluses vaatluse alla sama huumorisihtmärk mis eesti anekdootides, kuid sihtmärgi seisuse- ja rahvuskaslaste perspektiivist. Esimese kategooriana said praegu valitud pastorianekdoodid seetõttu, et pakkuda paarikut Liisi Laineste, Anastasiya Fiadotava ja Tõnno Jonuksi (2019) värskepilgulisele käsitlusele eesti vaimulikul-naljadest, alustades tervikpildi kokkupanekut sealt, kus osa tööd on juba tehtud.

Alljärgnevalt vaadatakse, mida baltisakslased oma naljades ise endast enese-kohase huumorina ja eestlaste või lätlastega jagatud keskkonnast arvasid ja mis laadi nähtusi, ühiskondlikke probleeme või poliitilisi vastuolusid naljade kaudu meelsus-avaldusena pilati. Alustuseks antakse põgus sissevaade baltisaksa huumori olemusse ja tutvustatakse baltisaksa naljalugusid-anekdootide koondavaid allikaid. Seejärel vaadeldakse lähemalt neid allikates leiduvaid pastorianekdootide ja võrreldakse nende temaatikat eesti vastavate rahvanaljanditega.

Rahvanaljanditest ja nende uurimisest

Kohalikest oludest lähtunud eesti ja baltisaksa anekdootidel on lisaks paigutisele temaatilisele kokkulangevusele ka ühine tegevusaeg. Baltisaksa lood on valdavalt dateeritavad XIX või varasesse XX sajandisse, üksikute lugude tegevusaeg ulatub

tagasi XVIII sajandisse. Sama perioodi ehk „tsaariaega” käsitlevad ka eesti vane-
mad rahvanaljandid, mille materjal koosneb umbes 3000 tekstist, mis jagunevad
475 naljanditüüpi (Laineste jt 2019: 940). See leidis eriti põhjalikku käsitlemist Nõu-
kogude okupatsiooni ajal ja iseäranis teadusliku ateismi propageerimise aktiivseimal
perioodil kuni 1960. aastate lõpuni. Olukorras, kus kaasaegsete naljade rääkimine
võinuks eluohtlikki olla, kogumisest-uurimisest kõnelemata, tegeleti varasemate ja
poliitilises mõttes ohutumate perioodidega, kasutades ette nähtud retoorikat ja stilis-
tikat. Nõukogude teoorias tähendas huumor leebet, mittevõitlevat, mittepaljastavat
naeru, satiir aga teravat, võitlevat ja paljastavat naeru – see pani paika ka väärtus-
jaotuse (vrd Krikmann 2002: 841). Nõukogude ideoloogilisel väärtusskaalal hinnati
„satiiri, eriti nn sotsiaalset satiiri [---] peajagu kõrgemaks ja väärtuslikumaks kui
löögiõuetut huumorit, kuna marksistlik teooria vaatas enamikku vaimse kultuuri
nähtustest kõigepealt selle järgi, kuivõrd nad sobisid täitma klassivõitluse relvade
funksiooni” (Krikmann 2002: 841). Seega oli huumorit võimalik uurida marksismi-
leninismi võtmes satiirina endisaegsete olude aadressil. Satiiri kriitikateravik oli suu-
natud aadli ja vaimulike pihta, süvendades ja kinnistades 700-aastase orjaöö kliše-
sid. Just vaimulikke ja religiooni puudutava huumori uurimine oli riiklikult oluline.
Riikliku usuvastase kihutustöö raames tuli teadustööski tõestada rahvale juba halli-
dest aegadest peale loomuomast usuvastasust. Seetõttu moodustavad eesti „pastori-
naljandid haljendava oaasi üldises lünklikkuse ja teadmatuse kõrbes” (Krikmann
2012: 72). Muu hulgas koostati põhjalik kiriku- ja pastorinaljade register ja pandi
kokku rahvanaljandite historiograafia (Raudsep 1969, 1983). Kirikut ja mõisa käsit-
levaid naljandeid ja rahvaluuletekste koondasid Selma Läti ja Ingrid Rüütli uurimu-
sed (Lätt 1957; Lätt, Rüütel 1963). Ei puudunud ka „heauskselt marksistlikus vaimus
kirjutatud” (Krikmann 2002: 833) uurimused, nagu näiteks naljanditüübi AT 1791
(„Kas on ka rasvane?”) kohta avaldatu (Raudsep 1976).

Kuigi XIX sajandi naljade motiveeriv pingevallikas on tõesti olnud talupoegade
ja vaimulike suhted, ei saa huumorit võtta ajaloolise tõendusmaterjalina (Laineste
jt 2019: 942–945). Vaimulikunaljad viitavad kõrgemal sotsiaalsel ja moraalsel positi-
sioonil isikute sõnade ja tegude tajutud (koomilistele) ebakõladele ega ole ena-
masti suunatud religioossuse või religiooni pihta (vrd Laineste jt 2019: 940, 952–
953). Mõisnikke või vaimulikke pilavad tüübivariandid kohati kattuvad, kuid eesti
vaimulikunaljade levinumad teemad on: (liigne) huvi erinevate maiste lõbude vastu,
nagu kaardimäng, kihlveod, napsulembus (omistatud pigem õigeusu vaimulikele);
liigsöömine ja -joomine; ahnus; vaimulike hanekstõmbamine või lõksumeelitamine
koguduseliikmete või leerilaste poolt; olulise teemana eesti keele oskamatus ja sellest
tulenevad olukorrad, muu hulgas sellised, kus vaimulik vannub kurja või väljendub
ebakohaselt (Laineste jt 2019: 942–945). Kuivõrd Balti provintside eripärana oli maa-
vaimulike ameti üks osa ulatuslike maavalduste majandamine ja eri ametitalitused
olid maksulised nagunii (mida talupojad omalt poolt optimeerida üritasid), oman-
dasid vaimulikud talumehe silmis omamoodi poolmõisniku staatuse, millele viitab
ka termin *kirikumõis* pastoraadi rahvapärase nimetusena.

Eesti vaimulikunaljandite iseloomulik tunnus on isikunimedega kasutamine,
samamoodi tegevuskoha täpsem lokaliseerimine. Isikunimedega tegelased – nagu

Mickwitzid või Sengbuschid – esinevad rahvusvaheliste motiividega naljades, mille kaudu need mugandatakse kohalikeks lugudeks (vrd Laineste jt 2019: 942). Ette-ruttavalt olgu öeldud, et sama on uurijate poolt dokumenteeritult täheldatud juba 1935. aastal baltisaksa anekdootide puhul – tuues selle esile erinevusena võrreldes Berliini anekdooditraditsiooniga (sks *Berliner Witz*): „Sellal kui Berliini nali pole ühegi konkreetse aja või isikuga seotud, on balti „*Pratchen*’ite” puhul suuremalt jaolt tegu täiesti kindlate, üldiselt tuntud inimeste, aadlike või akadeemiliste isikutega. Baltikumis tunnevad nimelt kõik kõiki ja baltlasele pakub anekdoot talle tuntud inimese kohta rohkem huvi kui mingi suvaline lugu lihtsalt sellest või tollest.” (LFK 1825 3239a: 4–5)

Baltisaksa tekstid ja teod, kodumaa ja anekdoodid

Levinud enesedefiniitsiooni ja väite (nt Boehm 1957) kohaselt olid baltisakslased lugude ja juttude vestjad – „mündliche Menschen” (‘suulised inimesed’), kes kuigi tekstikirjutamise himulised polevat olnud. Baltisakslasest saksa kirjandusteadlane Gero von Wilpert (sündinud 1933. aastal Tartus, surnud 2009. aastal Sydneys) väitis keskealise noore vihase mehana polemiseerides,¹ et „klišee jutuvestjatest baltlastest, pikkadest talveõhtutest ja vestlustest kamina ees, seltskondlikust lugude rääkimisest perekonna ja sõprade koduses ringis võib olla kui tahes kulunud, kuid see on ainus klišee, mille õigsust baltisaksa kirjandus tervikuna ka kinnitab”. Sest

[---] baltisaksa kirjanduse juured asuvad suuliselt jutustatud, isiklikult ette kantud kirjanduses. [---] jutuvestmise seltskondlik situatsioon ei kätke seda, et üks lahutab teisel meelt ja teine laseb esimesel oma meele ära lahutada, vaid juturääkimine kulgeb vastastikuse andmise ja võtmisena, milles kõik osalevad. (Wilpert 2005: 28)

Sedasama kinnitab Wilhelm Unverhau oma pisikese, 1966. aastal Münchenis välja antud baltisaksa anekdoodikogumiku eessõnas: „Selle balti anekdootide kogu avaldamine kirjalikul kujul on põhimõtteliselt midagi ülimalt sobimatut!” Sest „balti nali on ekstreemselt suuline nali. Ta elab suurel määral baltisaksa keele toonist ja hääldusest ja on lisaks sellele ilma tema kadunud maailma kultuuriloolis-geograafilist tausta tundmata vaid pinnapealselt arusaadav. [---] Balti anekdoodid kuuluvad õigupoolest mõnusale jutustamisele üksi ja ainult sama mõtteviisi jagavate inimeste „münchhausenlikus ringis”” (Unverhau 1966: s. p.) Kolm aastakümnet hiljem kinnitab sama Lothar Kaehlbrandt oma anekdoodikogumiku sissejuhatuses: „Noh, see on tõesti hulljulge, sest *Pratchen*’eid tuleb nende olemusest lähtudes *jutustada*, ja seda võimalikult baltisaksapäraselt kõnemeloodiat kasutades. Olulisem on balti eluviisi

¹ Wilperti „Baltisaksa kirjandusloo” sissejuhatuse teksti (Wilpert 2005: 12–29) pikem ja redigeerimata versioon kanti esmalt ette 1979. aastal 30. Carl Schirreni päeval Lüneburgis arvuka baltisakslasest kuulajaskonna ees, tekitades elavat vastukaja kohapeal ja hiljem. Tekst avaldati alles veerandsada aastat hiljem (Wilpert 2004) ühes Wilperti põlvkonnakaaslasest kirjandusteadlase Heinrich Bosse toonaste kokkuvõtlike kommentaaridega (Bosse 2004).

jäädvustamine suulisel kujul, mitte aga selle kirjanek, mis asja algupärasuselt kogu selle sarmi võtab.” (Kaehlbrandt 1994: 7)

Kui Wilpert on baltisaksa kirjandust pidanud keskpäraseks ja minevikku suunatuks (Wilpert 2005: 24), siis Jaan Unduski sõnul oli „baltisaksa kirjanduse hingeline draama” seotud suulisuse valitsemisega: „[...] ei võtnud ta teksti, niisiis ka iseennast, kirjandust, kui tegu, vaid kui j u b a t e h t u d t e o k a j a s t u s t. Tegusid tehti väljaspool ja enne kirjandust; kirjandust oli vaja, et seda kirja panna.” (Undusk 1993: 27) Võimalik, et oma osa oligi selles talveõhtustel vestlustel kamina ees. Anekdoot andis võimaluse mõnigi asi lühidalt ja tabavalt kokku võtta, kandes nii hingesugulust aforismiga. Teksti ja teo vahekorra võtab kõige paremini kokku anekdoot, kus lapselaps küsib vanaisalt, Kuramaa rüütelkonna maamarssalilt krahv Hugo Keyserlingilt: „„Vanapapa, ütle, mis asi see „ajalugu” üldse on?” Misperale vanaisa vastab: „Ajalugu, mu poiss, seda pole üldsegi nii lihtne seletada, aga üks asi jäta endale meelde, mu poiss: ajalugu on see, mida aadel t e e b ja mille kohta kodanlased siis oma r a a m a - t u i d kirjutavad.” „Aitäh, vanapapa, nüüd ma sain aru küll!”” (Schroeder 1943: 9)

Tekstist ja teost lähtudes ei paikne baltisaksa kirjanduse kese mitte ilukirjanduses, vaid tekstides, mida Undusk (2011: 565) on defineerinud mõtteproosana, sealhulgas „ajalookirjutus, poliitiline, õiguslik ja majanduslik publitsistika, kultuuri- ja loodushooline, vähemal määral ka filosoofiline esseistika, samuti teadus”, mille „kogumaht on selles vallas baltisaksa väikest kogukonda arvestades märkimisväärselt suur”. Nende tekstide hulka kuuluvad ka autobiograafiad, mille osakaal on eriti XX sajandil ja iseäranis pärast Teist maailmasõda, mil senine maailm oli lõplikult kokku kukkunud, eriti suur (vt Bender 2017: 602). Olulise kollektiivse mälu paiga nendes moodustab kodumaa (sks *Heimat*), millest sai „turvalise ja endasse pööratud elu-ruumi kompensatoorne paik” seotuna koduigatsuse (*Heimweh*) ja kodutusega (*Heimatlosigkeit*), mis omakorda viis ajalookontseptsiooni muutuseni (Wilhelmi 2008: 333) ning lepituseni eestlaste ja lätlastega ehk rahvusliku traataia ületamiseni (vrd Annist 1938: 987). Kasvas eluloolise materjali kirjanemise ja avaldamise maht, et olnud, toimunud ja üleelatud jäädvustada nii perekonnale kui ka järeltulevatele põlvetele laiemalt. Baltisaksa anekdoodikogumikel näikse olevat sama funktsioon kui memuaaridel. Kaehlbrandt kirjutab oma anekdoodikogumiku eessõnas:

Alates ümberasumisest 1939. aastal Saksamaale on kõik teistmoodi: puudub kodune atmosfäär, omainimeste lähedus, puuduvad teised rahvad ja palju muud. Nii peab *Pratchen* rariteediks muutuma. Täiesti muutunud ümbruses ei saada sellest enam aru; olukorras, kus puudub „huumus”, jäävad nali ja huumor kurvalt kõngu. (Kaehlbrandt 1994: 9)

Olukorras, kus kaminaesine oli lõplikult kaotatud, tuli need lood kindlasti kirja panna, olgugi see „põhimõtteliselt sobimatu”: „Olen selle riisiko peale siiski teadlikult välja läinud, kaitsmaks meie armsaid vanu *Pratchen*eid unustusse vajumise eest” (Kaehlbrandt 1994: 7). Vastavalt oludele tuli põhimõtetega teatavale kompromissile minna, kui ka sellega sisemiselt leppimata. Seda olukorda sobib ilmestama anekdoot sellest, kuidas pärast sõda kohtuvad Saksamaal kaks baltisakslasest sõpra, uurides

vastastikku teineteise käekäigu järele. Üks neist jutustab, et käib nüüd töö. Ja edasist vestlusest selgub, et tal pole töö käimise vastu iseenesest midagi, ainsaks probleemiks on aga see, et seda tuleb olude sunnil teha **raha** eest. See on aga sisemisele autundele vastuvõetamatu – „tööd teha võib, aga raha eest – ma tunnen ennast kui prostituut!” (Brunowsky 2005)

Esimese, eriti aga Teise maailmasõja järel sai anekdootide kogumisest baltisakslaste jaoks samasugune mälutöö osa nagu kodumaiste väljendite kasutamine, harjunud toidud, balti autorite lugemine, niinimetatud baltisaksa rahvalaulu harastamine poolsaksakeelsete luuletuste kujul või kunstnik Otto Pirangi 1951. aastal avaldatud kodumaakvarteti kaardimängu mängimine (vrd Bender 2008, 2018, 2023).

Nali on olnud läbi aegade ka ellujäämis- ja auru välja laskmise vahend. Pirangi kaardimängulegi heideti ette kõrge ja madala sobimatut kooslust: saatusepöördeid ja ajaloolisi ehitisi kujutavate kaartide kõrval on toidud ja napsid. Etteheiteid pareeriti väitega, et „naps kuulus oma lõpututes variatsioonides balti elulaadi juurde ja aitas inimestel nii mõnestki saatusepöördest üle saada” (Osteneck 1972: 21). Ehk siis nii kaardimäng kui ka lugude rääkimine ebakindlal ajal kujutas endast midagi „sügavalt trööstivat”:

[...] kõige ebakindla juures on [...] siiski midagi, mida tasub meenutada. Elu võib olla ka ilus, ilma pidevalt ähvardava ohuta. Ja kui vanemad või vanavanemad kord säärast elu nautisid, siis loodetavasti saab see ühel päeval lastele taas osaks. See peab aga siiski sündima teistsuguses, uues ümbruses, sest seni enesestmõistetavana võetud vana kodumaa on alatiseks kadunud. Aga ehk annavad seal kõrgel hoitud väärtused oma panuse hetkeraskuste ületamisse. Pilguheit tagasi, küll veidi nukker, kuid mitte resigneerunud, peab selle juures abiks olema. (Osteneck 1974: 192)

Nii anekdoodid kui ka naps näisid tõesti lahutamatult baltisaksa elulaadi juurde kuuluvat. Vahetut sõjajärgset aega kujutavas anekdoodis saab puupaljast sõja-põgenikust baltisaksa härrasmees, kes on enda üle uhke, olles suutnud perekonna olematut majapidamist täiendada paari supilusikaga, oma abikaasalt sarjata: „Meil pole napsigi majas ja sina soetad juba mööblit!” (Kaehlbrandt 1994: 68) 1948. aasta novembris toonases Ameerika okupatsioonitsoonis Marburgis ilmunud baltisaksa igakuise infolehe *Baltische Briefe* (edaspidi BB) esimeses, neljaleheküljelises ja kirjutusmasinal vormistatud numbris trükiti muu vältimatu toimetulekuinfo kõrval ära kolm anekdooti. Neist üks esindab ülimalt levinud ja korduvalt eri variatsioonides avaldatud motiivi, võttes „lapsesuuna” kokku baltisakslaste ajaloo, „kes 700 aasta eest itta suundusid ja nüüd kõiki asjatoimetusi pooleli jättes jälle tagasi tulid!” (*Heimatliche Klänge* 1948) Juba järgmises BB numbris kuulutatakse välja anekdoodivõistlus: „Igaüks meist teab anekdoote, lugusid baltisaksa originaalide ja lõbusate juhtumite kohta. Seda Balti maade ja inimeste kohta käivat lugudepärja on edasi punutud ka pärast 1939. aastat. Ühesõnaga: me otsime kõige uuemaid ja ilusamaid *PRATCHEN*-eid! Osa tohib võtta igaüks!” Auhinnakomisjoni moodustasid kolm nimetamata baltisaksa kirjanikku, kaastöödele seati tingimusteks lühidus

(„mitte pikem kui BB veerg”), selgus („võimalikult masinakirjas”), uudsus („ei tohi, ka variatsioonina, olla juba olemas Hans von Schroederi kogumikes”). Kümme parimat lugu lubati avaldada ning pidid saama auhinnad: esimesed kolm kohta kümme, viis ja kolm (juba rahareformijärgset) Saksa marka ning raamatu, järgmised kolm ainult raamatu ja viimased neli kodumaa foto (Und zu Schluss das Preisausschreiben! 1948). Võiduanekdoodid ilmusidki läbi 1949. aasta lehenumbrite. Esikoha sai perekond Ganz Lübeckist ja seda pastorianekdoodiga „Halb harjumus”: „Pastor R.-il on halb harjumus kõneledes nina näppida. Kui siis kord pärast sinodit vaimulikud härrad pidulikult kaetud laua taga istuvad ja pastor jutuhuos taas näpu sinna pistab, kostab laua teisest otsast tema vana ema manitsev hää: „Karlchen, ära niperda!”²

Baltisaksa anekdootidest

Baltisaksa huumori tuumiktermini, omakeelse žanrinimetusega *Pratchen*³ käib koos ka tegusõna *pliggern*,⁴ mis tähendab teravmeelsuste vahetamist, aasimist ja olevat pärinenud Tartu tudengikultuurist (Masing 1924–1926). Eesti üliõpilastraditsioonis, mis lisaks kommetele laenas palju terminoloogiat, sai selle nimeks (*h*)*aasimine* (Palmeos 1935: 511). Saksa kultuurisotsioloogi Herbert Schöffleri (1888–1946) sõnul kuulus baltisaksa „ühiskonnas kõrges hinnas olevate vanade kommete hulka väljapeetud viis nalja teha ja tõgada” ja „see oli baltlaste rahvuslik spordiala” (Schöffler 1995: 89). Schöffleri sõnul ei suutnud riigisakslased baltlastel vahet teha, kuigi tunda oli, et

kuramaalased olid ehk veel enam täis aadliuhkust kui liivimaalased, kes Riia, Baltikumi suurima linna mõjuna olid intellektuaalsel alal kõige kindlama esinemisega ja linlikumad, kui ka ehk tundusid kõige arrogantsematena. [...] Eestimaalaste juures aga oli Peterburi vahetu lähedus muidugi kõige märgatavam. [...] Nii võis pealiskaudse vaatlaja silm ühetaolisuse kattest hoolimata märgata palju balti huumori jaoks olulisi erinevusi. Tõgamine, *pliggern* käis edasi-tagasi provintside, aga ka maa ja linna vahet. (Schöffler 1995: 84–85)

Mõlemad baltisaksa huumorit iseloomustavad „erialaterminid” annavadki kokku selle kõige olemuslikuma joone: „Tiheda majanduslike ja sugulus-, sõprus- ja tutvusidemetega võrgu soolaks olid tihti iroonia, heatahtlik pilge, mõnikord ka pahameel ja kahjurõõm. Armastatud seltskondlikuks mänguks oli *Pliggern*, võimalikult vaimukas ja naljakas vastastikune edasi-tagasi hanitamine. Mõnigi *Pliggerei* säilis järelpõlvedele *Pratchen*ina.” (Kaehlbrandt 1994: 9) Veel lisandusid absurdi- ja musta huumori

² Baltisaksa sõnastik (BSS) seletab sõna *knibbern* kui millegi näppimist, nokkimist, pudistamist ja murimist, eriti väikeste laste puhul; loomade puhul tähendab see ka kirpude tagaajamist.

³ Oskar Masing (1926: 79) on selle etümologiseerinud keskalamsaksa sõnale *praten*, mis tähendab lobisemist, jutustamist. Kirjanduses esineb *Pratchen* žanrinimena nalja- ja luiskeloo (ka münchhauseniadi) või anekdoodina juba XVIII sajandil, alustades Hupeliga (1795: 32), kes seletab *Bratchen*’it kui „luiskelugu, välja mõeldud lora või juttu” (märksõna *Pratchen*, BSS).

⁴ *Pliggern*’i seletus baltisaksa allikais on: ’kergelt provotseeriv vaimukas sõnasõda, omamoodi võistuvaimutsemine’ (BSS).

lembus ja iseenda üle naermise oskus. Puuduvad rämedus ja labasused: „*Pratchen*’is pole midagi Berliini kingsepaõpipoisi naljadest, aga ka mitte Eulenspiegeli sõnakelmustest; omaenda nõrkusi ei eksponeerita teiste naeruks, kuid välditakse käegakatsutava situatsioonikoomika jämedat vahetust” (Mackensen 1951: 258). Unverhau sõnul: „Balti nali on konglomeraat irooniast, jämedakoelisusest, naiivsusest ja elutervest arrogantsusest, [Werner] Bergengruen oleks öelnud, et sellest päriselt arusaamiseks läheb vaja vähemalt napsi ja usaldust Jumala vastu” (Unverhau 1966: 5).

Ühe erijoonena harrastati nn makaabreid nalju, mille tuntuim ilukirjanduslik väljund on Bergengrueni jutukogu „*Surm Tallinnas*” (1974 [1939]), mille eestikeelnegi tõlge on ilmunud mitmes trükis (nt Bergengruen 2021). Ühe sellest kogust välja jäänud makaabri loo „ärakuivanud Mariechenist” on kirja pannud ka Oswald Hartge, et „see lugu [...] alamsaksa huumori balti alaliigina ühes vanade tallinlastega välja ei sureks” (Hartge 2021: 397).

Veel olnud Balti provintssides nn originaalide ehk keskmisest eristuvate isiksuste kontsentratsioon näiteks Saksamaaga võrrelduna oluliselt suurem. Schöffleri (1995: 91) sõnul jätnud ruumipuuduse puudumine ruumi paljudele originaalsetele isiksustele. Issanda päike paistis kõigi peale ja mõnesugused tembud – ka pastorite omad – anti andeks või töid need hoopis vaheldust ja andsid ainekute uute lugude jutustamiseks. Sama kinnitab Kaehlbrandti pool sajandit hilisem iseloomustus, mille kohaselt ruumikamad ja laiemad olud nii füüsilises kui ka elulaadi mõttes ning „ühiskondlikust mitmekesisusest tingitud tolerantus üksteise vastu olid „eeldustingimusteks balti originaalsusele, millel heal meelel idaneda ja kasvada lasti. Selle kauneimaks viljaks oli aga üks üha haruldasemaks muutuv inimtõug, meie „originaalid”. Nende väljaarenemiseks oli vaja ruumi, aega ja majanduslikku sõltumatust.” (Kaehlbrandt 1994: 8–9)

Helene von Hoerschelmann on vanabalti kasvatust ja klassikalist baltisakslust iseloomustades nimetanud iseloomuliku joonena lisaks teravmeelitsemise ja vaimukuse hindamisele üleolekutunnet, eneseteadlikkust ja sõltumatut hoiakut. Oluline oli vastandumine riigisakslusele – vanabalti kasvatus polnud „preisilik, individuaalsust kaotav drill”, vaid „vana kodumaa spartalik koolkond”, mis „ajas selja sirgu ja seadis käigu otseks” (Hoerschelmann 1913: 213–214). See – ühes originaalsuse hindamisega – korreleerub ka baltisaksa anekdootides ilmneva rõhutatud opositsioonilisusega kuskilt ülevalt- või väljastpoolt tulevate üleliigsete või üleliigseteks peetavate reeglite suhtes. Nii kirjeldab Monika Hunnius Paide linnaarsti Hermann Hesse põlglikku suhtumist kõiksugu nn kroonukorraldustesse neid sisusse süvenemata otseste paberikorvi saates (Hunnius 2000: 45–47).

Üleoleva pilke nooled tabavad baltisaksa huumoris pigem kõrvalseisjaist **teisi**, kelleks on kas võimuesindajad või siis mitte omamaiste rahvaste esindajad, peamiselt riigisakslased või venelased, kes esindavad võõrast mentaliteeti. Sellise enese üleolekut väljendava pilke sihtmärgid pole aga ei eestlased ega lätlased: nemad kuuluvad omainimeste hulka, kellega seisuslikust erinevusest hoolimata jagatakse ühist kodumaad ja mentaliteeti ning kelle üle kohati isalikult muiatakse, kuid kes on sellest hoolimata **omad**. Eeltoodust lähtuvalt võib nentida, et baltisaksa huumorile on muu hulgas omane teatav opositsioonilisus, oma sisemise autonoomia kaitsmine ja

enda vaimse ning kultuurilise üleoleku näitamine. Kronoloogiliselt on pilkelugude sihtmärgiks Vene riigivõimu esindajad, venestajad, revolutsionäärid ja riigipöörjad. Uuema kihistuse anekdootide teemaringi kuuluvad aga naljad Kolmanda Reich'i võimukandjate ja olude pihta. Baltisakslasest ümberasujate vaatenurgast pilgatakse riigisakslaste (kutsutud ka *Reichsgermanen*) piiratust ja kroonutruudust. See kihistus läheb sujuvalt üle 1945. aasta põgenemise ja sõjapõgenikuna toimetuleku kommentaariks, kus huumorit kasutatakse auru välja laskmise vahendina (vrd Bender 2023). Viimase kihistuse moodustavad huumorivõtmes võrdlused Lääne-Saksamaa ja baltlaste mentaliteedi ning eluviisi vahel, pakkudes vaimus jätkuvalt oma Balti kodumaal elavale põlvkonnale mentaalset paopaika – koos teiste oma alternatiivse reaalsuse konstrueerimise vahenditega, nagu suhtlusringkond ja käitumishormid, lood ja mälestused, kunsti- ja kirjandusteosed, toidud, esemed.

Baltisaksa anekdoodikogumikud

Baltisaksa huumorit on kirja panduna ilmunud mitmel pool ja kujul: memuaarides, ilukirjanduslikes teostes, perioodikas, kogumikena. Pärast Esimest maailmasõda alustati lugude koondamist, kogudes lisaks suuliselt käibivatele trükkis ilmunuid. Mitme klassikaks saanud kogumiku kõrval on rida lugusid, mis variatsioonidega ühest kogumikust teise rändavad. Lugude allikaina nimetavad kogumike väljaandjad peale üldtuntud lugude üleskorjamise ja kirjanemise oma tuttavaid või lähedasi, memuaarteoseid, ajakirjandust, ilukirjandust. Jutustatakse ka oma elus (väidetavalt) juhtunud lugusid.

Baltisaksa anekdoodivara klassika on Hans von Schroederi (1879–1968) kogumikud. Kaks nn rodomontaadide⁵ ja fanfaronaadide⁶ kogumikku (Schroeder 1927, 1928) pani Schroeder kokku 1920. aastate lõpul Berliinis ja Königsbergis ajakirjanikuna töötades. Schroeder oli Peterburis sündinud, Tartu ülikoolis teoloogiat ja ajalugu õppinud, ajakirjaniku ja õpetajana mitmel pool töötanud, seejärel Esimeses maailmasõjas ja Balti pataljoni koosseisus Eesti Vabadussõjas võidelnud. Lisaks anekdoodikogumikele koostas ta pärast Teist maailmasõda oma baltisaksa sõnastikku, mis jäi siiski pooleli ja mille kartoteek omandati Alfred Schönfeldti koostatava teadusliku baltisaksa sõnaraamatu tarbeks (Bender 2009: 236–238). Schroederi 1920-ndatel ilmunud anekdoodikogumikud olid mõeldud „igasse ilmakaarde laiali pudenenud balti kaasmaalastele tervituseks” (Schroeder 1927: 5) ja osutusid väga populaarseteks. Kolm kuud pärast rodomontaadide ilmumist tuli välja kordustrükk ühes pisikese täiendava märkusega: „[---] mahlakamad lood on varustatud tärniga*. Arvestatagu seda ettelugemisel hoiatusena.” (Schroeder 1927: 7) Lugejad saatsid lugude teise osa, fanfaronaadide jaoks ohtralt kaastööd, mida jätkunuks

⁵ Rodomontaadideks nimetatakse hooplevaid lugusid Matteo Maria Boiardo poeemi „Armunud Orlando” („Orlando innamorato”, 1495) ja Ludovico Ariosto poeemi „Raevunud Orlando” („Orlando furioso”, 1532) tegelase, Alžiiri kuninga Rodomonte järgi. – *Toim.*

⁶ Fanfaronaad (sks *Fanfaronade*) tähendab tühja kiitlemist, sõna on saksa keelde laenatud hispaania ja prantsuse keele vahendusel araabia keelest. – *Toim.*

veel mitme kõite jagu (Schroeder 1928: 5). Mõlema kogumiku sisuline ülesehitus on sarnane: junkru-, jahi- ja luiskelood, üliõpilasnäljad, pastorinaljad, maa ja linn, poolsaksa lood, lapsesuust. 1943 ilmus kahe kogumiku sisu kokku võttev „Pratchen. Eldereiste Geschichten aus Baltischen Landen” („Pratchen. Nooblilt uljad lood Baltimaadelt”, Schroeder 1943), mis oli varustatud krahv Nils Stenbock-Fermori illustatsioonidega. Koondkogusse on lisandunud alajaotusi: baltlased ja venelased, teravmeelsused, hüüdnimed, kultuurikurioossused. Lisatud on 75-nimeline kaastööliste ja allikate loetelu, millest vaid üheksa on trükiallikad. Ülejäänud on suulised informandid, kelle loetelu on antud aadressi, tegevusala ja neiupõlvenime täpsusega. Aastal 1954 ilmus Schroederil juubelipuhune valikkogu „Kleine Geschichten aus den baltischen Landen” („Pisikesi lugusid Baltimaadelt”, Schroeder 1954), selle põhi-teemad on junkru-, tudengi- ja pastorinaljad. BB augusti-septembrinumbris 1954 märgitakse, et „need on balti huumori klassikaks saanud antoloogiad, mille läbi pole ta [Schroeder] mitte ainult meile, baltlastele teinud kingituse koduseks tarvitamiseks [---], vaid balti huumor on alatiseks unustusehõlma vajumise küüsisst päästetud ja jääb alati alles” (Hans von Schroeder 75 Jahre 1954).

Teise maailmasõja ajal ilmus kaks illustreeritud baltisaksa huumorikogumikku: kirjanik Wolfgang Krausi koostatud „Die baltische Plaudertasche” („Balti lorapaun”, Kraus 1941) ja Walter M. Pogge „Der schmunzelnde Ordensritter. Ein heiteres Baltenbuch” („Muhelev orduriütel. Lõbus balti raamat”, Pogge 1942). Kraus (1887–1952) nimetab allikatena Schroederi kogumikke, oma isa Eberhard Krausi⁷ jutustatud lugusid, ajakirjandusest pärinevat ning „ulatuslikku memuaarkirjandust”. Pogge (1919–1982), kes kasutas ka pseudonüümi Walter Pogge van Ranken, on loetlenud tosinat trükiallikat, muu hulgas Schroederi kogu. Kummaski kogus pole alajaotusi, kuid sisuliselt on esindatud kogu Schroederi tüpoloogia, sh pastorinaljad.

Aastal 1951 ilmus Lääne-Saksamaa baltisaksa organisatsioonide egiidi all Max Hildebert Boehmi ja Hellmuth Weißi koostatud baltisaksa koguteos „Wir Balten. Heimat im Herzen” („Meie, baltlased. Kodumaa südames”), kirev, kuid ülevaatlik sissevaade baltisaksa kultuuri ja baltisakslusesse. Enne sõda ka Riias baltisaksa erakõrgkoolis Herderi Instituudis töötanud nimekas saksa rahvaluuleteadlane Lutz Mackensen käsitles selles baltisaksa *Pratchen*’eid (Mackensen 1951), millele oli lisatud 16 iseloomulikku näidet. Neist seitse on kategoriseeritavad pastorianekdootideks, tegelasteks Alexander von Oettingen, Adolf von Harnack, Johann Hermann Kersten ja Johann Christoph Wilhelm Volck ning Ferdinand Hoerschelmann.

Järgnenud kümnendeil ilmus veel kolm sarnase ühesehitusega anekdoodivihku, sh viidatud Unverhau (1932–2020) kiitsakavõitu „Junker, Damen und Pastoren. Alt-baltische Anekdoten und Witze. Neu erzählt” („Junkrud, daamid ja pastorid. Vana-balti anekdoodid ja naljad. Uuesti jutustatud”, Unverhau 1966). Miitavis ehk Jelgavas sündinud ja hiljem Münchenis omanimelist kirjastust pidanud Unverhau nimetab raamatu adressaadina oma „balti kaasmaalasi”, kellele on tema „kokku kantud

⁷ Eberhard Kraus (1857–1918) oli Riias, Berliinis ja Königsbergis tegutsenud ajakirjanik – ja mitte arst, nagu teda kujutatakse tema tütre Oda Schaeferi memuaaridest väga lõdvalt, kuid see-eest fantaasiaküllaselt lähtuvas Chris Krausi filmis „Polli päevikud” (2010). Oda ema Alice Bärtels, kes filmis saabub 1914. aastal Eestisse tütre saadetuna surnukirstus, elas tegelikult 1942. aastani.

anekdoodid kõige erinevamate variantides tuttavad”, nimetades oma allikaina Schroederi kogumikke. Raamatule on lisatud üheksa olulise terminiga väike selgitav sõnastik: *Allasch* (*allaschkümmel* ’köömmenaps’), *Balten* = *Deutschbalten* (’baltlased ehk baltisakslased’), Dorpat (’Tartu’), Kuramaa, Liivimaa, Miitavi (Jelgava), pastor, Riia, sakuska. Märksõna *pastor* selgitus on järgmine: „Protestantlik hingehoidja. Pastoraadid olid tihti vaimsed ja seltskondlikud keskused.” (Unverhau 1966: 9–11) Pastorianekdoote on kogumikus kuus.

Üliõpilasvarjundit kannab Klaus Boehmi kogumik „Pereat tristitia! Histörchen, Pojuften und Pratchen aus der baltischen Heimat” („Pereat tristitia! Anekdoodid, puändid ja *pratchen*’id Balti kodumaalt”, Boehm 1975). Kogumik on koostatud ja välja antud autori korporatsiooni Rubonia 100. aastapäevaks. Siin prevaleerivad üliõpilastega seotud lood, kuid eraldi peatükk on 11 pastorilooa, millest osa tegevusaeg on Teise maailmasõja järgne periood.

Oma pastoripeatükk on ka ainsa – vähemasti kogumiku avaldamiseni jõudnud – baltisaksa naishumoristi (ja -kirjaniku) Waltraut Villareti (1982) kogumikus „Zar und Zimmerfrau. Baltische Anekdoten” („Tsaar ja passijanaaine. Balti anekdoodid”). Nende üheksa pastorianekdoodi tegevuspaigana on määratletud endisaegset Kuramaa ajal, „mil inimesed veel ei ennast ega teisi ei nuhelnud selliste tehnikaleiutistega nagu telefon, raadio ja auto”, ja elu, ka vaimulik elu kulges rahulikus rütmis: „Võeti endale aega, eriti jutluse jaoks. Kuramaal leidis pastoreid, kes olid suisa kuulsad, ja lood, mida nad endale lubasid – mida nende kohta vähemasti jutustati –, muutusid üha legendaarsemateks. Need jumalasulased olid ja jäävad haljendavaks rohumaaks dogmaatika körbes.” (Villaret 1982: 67)

Uuema perioodi anekdoote käsitlevad veel kaks kogumikku, Oskar Angeluse „Balten daheim und draußen. Pratchen, Skizzen und Glossen” („Baltlased kodus ja väljas. *Pratchen*’id, skitsid ja glossid”, Angelus 1961) ja Kaehlbrandti „Gestern sind sie zurückgekommen... Baltische Pratchen und andere heitere Geschichten von Balten seit der Umsiedlung 1939” („Ja eile tulid nad tagasi... Balti *Pratchen*’id ja teised lõbusad lood baltlastest pärast ümberasumist 1939”, Kaehlbrandt 1994). Angeluse Saksa maal Harro von Hirschheydti baltisaksa kirjustuses välja antud kogumiku lood on reastatud kronoloogiliselt: „Venemaa all (–1918)”, „Iseseisvusaeg (–1940)”, „Saksa okupatsiooniaeg (1941–1944)”, „Saksamaal”, „Rootsis ja mujal”. Kui varasemad lood meenutavad pigem Schroederi kogumike tekste, siis uuemad on kohati oma eluloolise hõnguga, reageerivad lähiajaloo sündmustele ja lisavad senisesse puhtbaltisaksa vaatesse eesti perspektiivi. Oluline on ka selle kogumiku tutvustus BB-s, kus nenditakse „tõelise huumori lepitavat ja vabastavat mõju”, tsiteerides Stockholmi Eesti Päevalehes ilmunud arvustust:

Elasime Eestis külg külje kõrval sakslastega, hoidudes neist (head erandid välja arvatud) kas jahedas kauguses või ükskõikses erapooletuses. Sõprust meie vahel kuigi palju ei olnud. Kindral Laidoner küll kord avalikult ütles, et oleks aeg maha matta jutud seitsmestsajast aastast, kuid egas too vimm nii kergesti hajunud. Nüüd paguluses näeme, kuis baltisakslased sama kurvameelsusega kadunud kodu poole vaatavad ja mälestusi sealt kalliks peavad nagu meiegi. Ja nende instituudid ja väljaanded

ilmutavad meie vastu elavat huvi. See ühendab meid, endisi kunagisi „pahaseid naabreid”. Ja Oskar Angeluse raamat näitab, et olime kõik inimesed, omasime ühise Tallinna, Tartu ja mitmedki provintsilinnad, kust O. Angelus omad ained, lood ja värvid on võtnud. (ArA. 1961)

BB resümeerib omalt poolt: „Sellest eesti häälest paremat soovitus pole sellele raamatule võimalik anda, ja meie ühineme südamest selle häälega” (Wrangell 1962). Angeluse kogu kahest pastorianekdoodist ühe tegevus toimub mainitud ühises Tallinnas. Tsaariaega paigutatud lugu jutustab, kuidas Oleviste koguduse väga tõsine ja aktiivselt venestuse vastu võidelnud pastor Traugott Hahn poisikesetembule kaasa aitab. Olles teel haige juurde, märkab ta ühe ukse taga väikest poissi, kes küünitab kellanupu poole. Kiirustanud lahkelt lapsele appi, annab Hahn kella. Poisike vaatab rõõmsa üllatusega oma abimehe poole ja kisab siis: „Onu, teeme nüüd ruttu vehkat, enne kui nad ukse lahti teevad. Muidu jääme neile veel pihku!” (Angelus 1961: 25)

Kaehlbrandti kogus olevad lood kajastavad ümberasumist, suhteid parteivõimudega, elu sõjapõgenikuna ning toimetulekut sõjajärgsel Saksamaal. Kogumiku sissejuhatust alustab Kaehlbrandt (1994: 23) juba BB 1948. aasta *Pratchen*'i-võistlusest tuttava lapsesuu-lühikokkuvõttega baltisaksa ajaloost. Tema kogu on ühisloomeprojekt – paar aastat varem ilmusid BB-s Kaehlbrandti ja professor Wilfrid Schläu ühisüleskutsed koguda ja neile saata „*Pratchen*'eid ümberasumiste ajast kuni tänaseni” (Wer kennt neue Pratchen? 1992; Wer kennt neue Pratchen? 1993). Oktoobris 1994 avaldati ka teade, et kogumik on ilmunud (Neuerscheinung 1994).

1961. aastast on teada baltisaksa organisatsioonide ühe juhtfiguuri ja kirjaniku Vera von Sassi (1906–2008) üleskutse koguda uue aja *Pratchen*'eid. Ilmselt tuleks see tema asumisest Lüneburgis tegutseva baltisaksa ühingu Carl-Schirren-Gesellschaft (CSG) tegevjuhiks. Võimalik, et CSG arhiivis olev dateerimata ja anonüümne masinakirjas kogu „Die schönsten und neuesten Pratchen” („Ilusaimad ja uusimad *Pratchen*'id”, CSA 170 Manuskripte 1575) on selle kogumisaktsiooni tulemus. Vähemalt osa sellest on tuvastatav konkreetsete kirjasaatjate materjalina, sisaldades nii uuemaid kui ka vanemaid lugusid, ühes mõne viitega Schroederi kogumikele.

1949. aastaga on dateeritud samas olev teine kogu, „Baltische Pratchen und Geschichten” („Balti *Pratchen*'id ja lood”, CSA 170 Manuskripte 211), mille autor on Leonid von Cube (1912–1982). Saateteksti on kirjutanud Gabriele von Mickwitz (snd 1933), kes samuti on olnud CSG tegevjuht: „Neid *Pratchen*'eid jutustas härra von Cube tihti, kui ta mu vanematekodus külas oli. Meie palve peale kirjutas ta need üles, kaks koolivihu täit.” (CSA 170 Manuskripte 211.1) Cube lood käsitlevad nii varasemat kui ka ümberasumise järgset aega, märkimisväärt on, et neis ei leidu kattuvusi Schroederi lugudega.

Kõige uuema baltisaksa anekdoodikogu – ja seda ka uusi meediakandjaid kasutades – koostas paarikümne aasta eest Hans-Dieter Brunowsky (1923–2012).⁸

⁸ Tema omaelulooa saab eesti keeles tutvuda Viljar Tehvandi (2014) magistritöö kaudu.

Sündinud Tartus pastor Leonhard Brunowsky pojana, õppinud pärast sõda Saksamaal majandust ja teeninud lõpuks fregatikaptenina sõjaväes, pöördus ta küpses eas kirjanduslikku laadi tegevuse juurde, tehes sellega endale ka nime. Oma poja kirjastuses andis ta välja seeria raamatuid, kus ta humoristlikus võtmes tutvustas eakatele interneti ja arvuti kasutamist. Lisaks pidas ta veebilehte www.baltenwitze.de, kuhu koondas baltisaksa anekdoote. Paraku on see leht olematusse haihtunud. Õnneks andis Brunowsky valiku veebilehele koondatud anekdootidest ka CD-plaadil välja (Brunowsky 2005). Anekdoovid luges autor ise sisse, kasutades sealjuures rõhutatult baltisaksa aktsenti. Anekdoovid olid kodulehel ja on CD-plaadil jagatud temaatiliselt, järgides baltisaksa anekdoodikirjanduse traditsiooni. Üks traditsiooni kuuluv alaliik on pastorinaljad (*Pastorenwitze*), mis pärinesid tema pastori isa jutuarast. Õnneks said pastorinaljad Brunowsky kodulehelt õigeaegselt varundatud. Lugusid lähemalt vaadeldes selgub, et pastor Brunowsky tavatses enamasti jutustada Schroederi kogumikest tuntud lugusid. Sissejuhatastest võib järeldada, et ta esindas baltisaksa anekdootidele iseloomuliku eluterve vembumehest triksterpastori tüüpi.

Pastorianekdoodid

Millised olid baltisaksa pastorite kohta käivad anekdoodid? Joonistuvad välja järgnevad iseloomulikud jooned: seostatus kindlate isikute ja kohtadega, suhted võimude ja patronaadiisandatega, võimudele ja bürokraatiale vastandumine, pastorite roll poliitilise võitluse käilakujudena, sisutu udutamise kriitika, originaalsuse ja isikupära tolereerimine, ratsionaalsus ja leidlikkus olukordade lahendamisel, pastorite inimlikud nõrkused ja kogukonna reaktsioon neile, pastor oma määratud rollis hinge karjasena ja reageerimas koguduseliikmete inimlikele nõrkustele, pastorite omavahelised nii-öelda kollegiaalsed naljad.

Baltisaksa pastoreid sobib kirjeldama Schöffleri hinnang: „Vaimulik seisus, mis sellisest kultuuritervikust pärines, oli enamasti kahe jalaga maa peal, hoidudes iga-sugusest liig kaugele minevast teoloogilisest peenanalüüsist” (Schöffler 1995: 83). Alexis von Engelhardt (1949) Kuramaa-lugusid koondav „Die Kavaliers von Illuxt” („Illuxti kavalierid”; pealkiri viitab Ilükste linnale) pastorilugude peatükk algab samasuguse nendinguga:

Kuramaa pastorite seas, ka õesprovintides Liivimaal ja Eestimaal, oli alati leidunud originaalseid kujusid, kes aadli seas leiduvate originaalide kõrval võrdväärseina seisisid. Pastoraatide juurde kuulus korralik maavaldus, nõnda et maapastor oli materiaalselt sõltumatu ja elas tihti jõukat isandaelu. Oma vaimsete kohustuste asja võttis ta tõsiselt, juba hertsogite ajal ei peljanud tubli pastor vägeva aadlihärja vastu uljalt manitsevalt ja laites üles astuda, kui vägev maaisand lõtva elu elas või kogunisti talupoegi nõrritas. XVIII sajandi lõpupoole elas selline mehine pastor vabahärja von der Recke suurtes mõisavaldustes, temast räägib eri variatsioonides esinev lugu. Jutustan seda nii, nagu seda mulle umbes kuuekümne aasta eest jutustati. Recke ja pastor

olid koos õppinud Königsbergis. Nad mõlemad imetlesid suurt Preisimaa kuningat Friedrich II ja astusid vabatahtlikult tema armeesse. Kui rahu oli sõlmitud ja mõlemad kuramaalased tagasi kodumaale pöördusid, võttis Recke oma esiisade valdused üle ja kutsus kamraadi oma suurtesse valdustesse pastori ameti peale. Teoloog võttis pakkumise vastu ja palju aastaid elati mõisas ja pastoraadis heanaaberlikkuse ning vana kamraadlikkuse heas läbisaamises. (Engelhardt 1949: 66)

Umbes samamoodi alustab oma jutustust „Pastoratschase” („Pastoraadijanes”) kirjanik Siegfried von Vegesack (1957: 5–29), kes kõiki levinumaid pastorianekdootide motiive oskuslikult segades esitab loo jahindusalasest vastasseisust mõisnik Recke ja pastor Berkholzi vahel, kes tema versioonis on sinasõbrad Tartu ülikooli päevilt ja tegevus toimub mõistagi Liivimaal. Ka ajaline piir on Engelhardtiga võrreldes toodud ettepoole ning Berkholz, kes „mõlema jalaga maa peal, kõige meelsamini kindlal metsapinnal” seisis ja „mitte ainult hingedarjasena, vaid ka kõigis ilmalikes asjades oma koguduseliikmete truu nõuandja” oli, jäi „Jumala kartmatu tunnistaja ja teenrina revolutsioonisegadustes” oma koguduse juurde ja teda tabas „nagu paljusid tema ametivendi Liivimaal, märtrisurm” (Vegesack 1957: 7). Christian August Berkholz oli XIX sajandi esimesel poolel Riia Jakobi koguduse õpetaja. Tema kohta käibis palju lugusid, millest mitmeid omistati teistelegi markantsetele vaimulikele.

Nendest kahest anekdoodimotiive ilukirjanduslikule kujule vormistanud autori nägemusest lähtudes saab baltisaksa pastori kuvandi lühidalt kokku võtta järgmiselt: baltisaksa pastor on maalähedane ja humoorikas tegudeinimene, ta on tihti originaalne isiksus, kes seisab baltisaksa kogukonna traditsioonide ja õiguste eest. Ta on sealjuures lihtsalt inimene, kellel on omad nõrkused – ning see on andestatav.

Baltisaksa anekdootide pastoriid ongi pigem maalähedast, elutervet tüüpi, joomarlust ja liiderdamist nende seas ei esine: pastor ei ütle küll napsist ära ja kui ta mõne arvates vaimuliku seisuse jaoks ebakohaselt hästi ratsutab või end mõnevõrra sõjakalt ülal peab, saades näiteks hüüdnimeks Balti Gösta Berling või Rodenpoisi kurat (Schroeder 1943: 63, 87), on ta siiski positiivne tegelane. Unustada ei maksa pastori kui põllumehe või vähemasti suurema maavalduse haldaja rolli – juba see tingis tugeva annuse praktilist meelt. Tihti viidatakse kindlatele isikutele, mistõttu on neil lugudel kultuurilooline väärtus. Seetõttu võiks neid edaspidi vaadelda võrdlevalt lugudes mainitud koguduste ja paikade eesti materjaliga.

Schöffleri esimene baltisaksa tuttav, talle vene keele eratunde andnud teoloogia- tudeng võtnud enda suhtumise teoloogilisse peenalanüüsi kokku järgmiselt ja baltisaksa hääldusega: „Großer Gott nochmal, was fange ich vor äiner livländischen Landjemäinde mit solcher Exegese an?” („Oh jummal ometigi, no mida ma hakkasäärse eksegeesiga pihta kuskil Liivimaa maakoguduses?”) Nii olevat ta õpingukohana Leipzigit Marburgile ja Berliinile eelistanud. (Schöffler 1995: 83)

Baltisaksa pastorianekdootidel on eesti vastava traditsiooniga võrreldes peale klassikalise talupoeg vs. kirikuõpetaja kaksuse ning kiriku ja pastoraadi kui peategevuspaikade veel kolm lisavaldkonda või tegevuspaika. Neist esimene on õpetaja ja saksa koguduse ning kogukonna omavaheline suhe. Maaoludes oli koguduse töö põhirõhk talupoegadest koosneval kogukonnal, kellele peeti igal pühapäeval

maakeelseid jutlusi. Kuid selle kõrval toimusid ka saksakeelsed jumalateenistused sakslastest (või ennast sakslasteks pidavale) elanikkonnale, kes maal olid karjuvas vähemuses, mistõttu toimusid ka jumalateenistused harvemini. Nii on osa naljadest saksa keele põhised ja peegeldavad suhteid saksa kogukonna sees.

Levinud motiiv on mõisa ja kiriku vahelised patronaazisuhted. Siin saab Schöffleri iseloomustuses nimetatud kultuuritervikule lisada veel ühe asjaolu, mis näikse olevat baltisaksa pastoreid vorminud. Selleks on stuudium Tartu ülikoolis, mis suurema osa XIX sajandist oli Balti provintsidest pärit haritlaste peamine õpingupaik, ja mis oluline, seisuslik sulatustiigel (Bender 2014: 206–207). Nimelt olid maa-kogukonnas enamasti kohalik mõisnik ja kirikuõpetaja (aga ka arst vms) omavahel ühise stuudiumipaiga kaudu eelnevalt seotud. Baltisaksa korporatsioonide maiskondlikust printsibiist tulenevalt oldi tihti ka korporatsioonikaaslased, mis tõi kaasa suhete teatava omameheliku läheduse või varasemate suhtlusmallide ülekandumise hilisemasse tööellu, rääkimata aasimiskultuurist. Nende jätkuseisude lahendamine võis viia omakorda triksterlike lahendusteni, seda kas või jutluse käigus, nagu näitab von Recke nimelise Kuramaa aadlikuga seotud lugu, mida on lisaks pea kõigile anekdoodikogumikele käsitletud ka Vegesack (1957) ja Engelhardt (1949). Selles levinud loos manitseb pastor oma patronaaziisandat Recket avalikult jutluses, kasutades sõnamängu: nime Recke kokkulangevust verbi *rechen* käskivas kõneviisis vormiga, mis tähendab 'siruta'. Nii alustab ta jutlust: „*Recke*, sa patune!” Ja jätkab pärast kandvat pausi: „oma käed Jumala poole” (Engelhardt 1949; Schroeder 1943: 99). Sarnaseid jõukatsumislugusid kohaliku mõisnikuga, kus vaimulik lihtsalt sõnaosavusega peale jäi, leidub ka Hageri mõisa ja praost Thomsoni kohta (Schroeder 1943: 81).

Pastor, kellelt hiljem eeldati ametile kohast käitumist, võis tudengipõlves olla olnud paras mürtsumees ja seetõttu sattuda kohatisse disharmooniasse ootustega. Maaelu üksluisuses võis vahel vana tsirkusehobuse veri välja lüüa – või pakkuda leidlikkust mingite olukordade lahendamisel. Üksluisuse peletamine võib motiveerida vembumehest triksterpastori iseloomulikku tüüpi (vrd Krikmann 2003: 175–177), kes küll eri sfääridega professionaalses kontaktis oljana on üsna maaapealne tegelane.

Akadeemiline klerikaalhumor

Baltisaksa pastorinaljade teine erivaldkond oligi akadeemiline humor ehk pastori- anekdoodid linnakeskkonnas. Tartu ülikooli teoloogiaõppejõududega on seotud ohtralt anekdoote, mis kujutavad professori- ja vaimulikunaljade omalaadset ristvormi. Teoloogiaprofessoritega seotud anekdootide tegelased kätkevad suuremat osa baltisaksa anekdoodipastorite iseloomulikke jooni: nad on kindlad nime ja näoga originaalsed isikud, mistõttu on oluline ka lugude kultuurilooline tähendus. Eesti vanemas pärimuses puudub kirikuõpetajate akadeemiline pool. Kõige kuulsam sellekohane anekdoodikangelane on baltisakslastel Alexander von Oettingen – hüüdnimega Paavst – kui vaimuliku- ja professorinaljade risttüüp. Temast ja Oettingenide perekonna legendaarsusest on kirjutatud mitmel pool, baltisakslaste sissevaadet

hulga Tartu-lugude kaudu avab Oswald Hartge (2021: 44–47). Oettingeni lugudes esineb ka tema tarmukas ja hoolitsev abikaasa Berta, kes oma abikaasa tervise pärast muret tundes keelas sügise saabudes tal „kübara ja kalossideta aeda minna”, kui aga abikaasa selle keelu järjepanu unustas, hüüdis proua lõpuks nõrdinult: „Aga Alexanderchen, iga õhtu palun Jumalat sinu tervise pärast. Taevas hoidku – sa teed mu seal üleval ju täiesti naeruväärseks!” (Das sind Prahtchen! 1951: 262)

Oettingen esineb korraga nii triksterpastori kui ka venestusvastase arvamusiidrina. Koos kolleeg professor Volckiga kehastavad nad „koomikutepaarina”⁹ tühja heietamise kriitikuid loos, kus keegi kolmas teoloog, professor K., kes tavatsenud pidada pikki, kuid mitte väga sisukaid ettekandeid, oli taas esinemas. Kuulates kannatlikult tema sõnavõttu orjakaubanduse ebamoraalsusest, hõikab Volck lõpuks üle saali Oettingenile: „Kuule, Alexander! Kas Sinul on orje?” Lugu lõpeb kokkuvõttega: „Olukorda polnud enam võimalik päästa. Stiiliküllasest ettekandeõhtust sai üsna amüsanantne diskussiooniõhtu.” (Schroeder 1943: 83) Sama loo variandist koguteoses „Wir Balten” selgub esineja, Johann Hermann Kersteni nimi; sõber, kellele Volck aga oma küsimuse esitab külge müksates, mitte üle saali hõigates, on hoopis „lõputult malbe praktilise teoloogia professor” Ferdinand Hoerschelmann (Das sind Prahtchen! 1951: 265).

Akadeemiliste teoloogide kui arvamusiidrite reaktsioon väljendab baltisakslaste tugevat vastuseisu ülikooli ja haridussüsteemi venestamisele, esitades vaimulikke kui aktiivseid osalisi poliitilises võitluses nii maal kui ka linnas. Näiteks loos professor Volckist, kes vastab tabavalt ülikooli venestajast rektori Budilovitši retoorilisele küsimusele. Anekdootis juhtuvad Volck ja Budilovitš Toomel jalutades kokku ja Budilovitš osutab rahuloluga ülikooli peahoone poole, mille viilul ilutseb sinna just püstitatud õigeusurist: „Nu, kolleega, eks ole ju jilus?”, mispeale Volck vaiksett nendib: „Jah, tõepoolest, rist käib ikka haua peale.” Venestuslainetused maakohtades on samuti anekdootides jäädvustatud ja baltisaksa kirjasõnas on kindel koht Vändra pastori Körberi usuvahetust hukka mõistval Palermo-jutlusel (Schroeder 1943: 66–70), mis on ka koguteoses „Wir Balten”. Körber sattus oma jutluse pärast uurimise alla, kuid Siberist ta pääses ja asi lõppes vaid konsistooriumi noomitusega, mis tal edaspidi töötoas klaasi all rippunud (Schroeder 1943: 70).

Pastor Carl Walteri – Rodenpoisi (lt Ropaži) kuradi – kohta oli käibel lugu, kuidas ta teel Riiga sai teate õigeusu „agentidest”, kes tulnud ta kogudust usku vahetama. Walter lõikas eksinud lambukestel tee ära: „Igaüks, keda mina olen ristunud, leeritanud ja laulatanud, peab minust mööda minema, enne kui ta oma hinge müüma läheb.” Seepeale jätsid kõik usuvahetuse nõu katki. (Schroeder 1943: 87–88) Samasugust ümberhaaramismanöövrit kasutas Walter, nähes pühapäevahommikul jutlust ette valmistades aknast teispool jõge heina varastavaid talupoegi ja üllatas neid hommikukuuks ja tuhvliks kohale ratsutades: „Ja taevast kõrgelt ülevalt tuli piibuvares (et seitsmenda käsu olemust mõjusamalt selgitada).” (Schroeder 1943: 88–89)

⁹ Samalaadne koomikutepaar – mõisnikud Korff ja Fircks – tegutseb junkruanekdootides, kan-des päris nimesid, kuid kujutades Kuramaa aadlike koondkujusid (Brunowsky 2005).

Kiusajad, majandus- ja vembumehed

Hageri pastori, praost Thomsoni vastutöötajaks-kiusajaks on „vana entsüklopedist mölder Murrikas”, kes aga sõnaosavuses korduvalt pastorile alla jääb ja seda lõpuks ka tunnistab (Schroder 1943: 79–80). Küll on Murrikas Darwinit lugenud (praost Thomson möönab tema küsimuse peale, et Murrika ahvidest põlvnemist pidavat ta väga tõenäoliseks, vastupidiselt enda pärinemisele), või siis pole Murrikas rahul sellega, et Thomson katab teekonna Hageri pastoraadist kirikusse teenistusele ratsa „nigu parun”, mispeale Thomson paneb tal suu kinni pakkumisega, et kuna tal pole õnnistegija kombel eeslit kuskilt võtta, võiks ta ju asenduseks Murrika kukil ratsutada. (Schroeder 1943: 79–80) Mölder Murrikaga peetud dispuutideks maskeeriti ka kriitika Vene riigivõimu aadressil. Thomson vastab Murrika tehtud imestusega esitatud küsimuse peale, kuis ometi Jeeriku linna müürid paljalt pasuna puhumise peale kokku variseda võisid: „Murrikas, mis siin siis ilmvõimatut on? Puhud korra, ja kõik on pikali. Inimseselaps, no mõtle ometi – need olid ju kõik kroonuhooned!”¹⁰ Kui Esimese maailmasõja ajal tegid võimud vaimulikele kohustuslikuks oma kogudustes sõjavõlakirju propageerida, esines Murrikas küsimusega, kuivõrd nende ostmine mõttekas on, kui „saksad on juba Riia all”, mispeale Thomson vastanud: „Osta-osta, Murrikas! Aga tasu nende eest saad sa alles taevas!” (Schroeder 1943: 80–81)

Anekdootide vastas- ja kõrvaltegelasteks on suuremad ja vähemad kolleegid (viimaste seas köstrid ja kellamehed), mõisaomanikud patronaaziõiguse realiseerijatena, saksa ja eesti koguduse liikmed, leerilapsed, võimude esindajad, perekonna-liikmed ja teenijaskond, nagu kutsarid, teenijad. Igatahes puudub pastorinaljadel – nagu baltisaksa huumoril üldjuhul tervikuna – õel või halvustav alatoon. Või kui asi kisub natuke õelaks, siis valitakse lokaliseerimise asemel anonümiseeriv lähene-mine, mainimata täisnime: „oli kord keegi pastor”. Tegu on – seisuslikust ühiskon-nast hoolimata – ühe kogukonnaga, mille üksikute liikmete eripärade üle võidi küll muiata, kuid neid ei mõistatud hukka, sest kohatisest iseäratsemisest hoolimata oldi ühe asja eest väljas. Näiteks loos „Pime ind” käis talunaine pastori juures kaebamas oma mehe peale, kes teda halvasti kohtlevat. Pastor lasknud mehe seepeale enda juurde saata. Kui arvatav pahategija kirjutustuppa astunud, haaranud pastorit raev, ta andnud talupojale manitsussõnade saatel kõrvakiilu ning visanud ta toast välja. Varsti astunud sama talupoeg taas pastori kirjutustuppa, öeldes häbelikult: „Aga, härra pastor, mina pole ju üldsegi abielus.” (Schroeder 1943: 64) Teises loos elanud „ühes väga väikeses linnas tubli pastor, kel olnud vähe raha, aga palju lapsi” ja tund-nud alati rõõmu, kui terve perekond kuhugi lõunale paluti. Ja nii olevat perepea kord pidulaua otsas istudes, sellal kui tema „võsukesed alumises lauaoatsas koduõpetajate ja guvernantide” seltsis istusid, märgates, et üks poegadest kiiruga süüa kugistab, „koolitatud kantslihäälale” hüüdnud: „Karluscha, pojake, söö aeglaselt – küll sa näed, kui palju siis veel kõhtu mahub.” (Villaret 1982: 68) Üks teine, juba küpsemasse ikka jõudev, kuid ikka vallaline pastor olnud aga teadlikult ettevaatlik ja kui tema patro-

¹⁰ Sama lugu on ilmunud koos ühe teise anekdoodiga (N. N. 1978: 168), mõlema sisuks kroonu rajatu teada-tuntud kehv kvaliteet (vt Bender 2024).

naadiisand tal ikkagi abielluda soovitanud, vastanud pastor pärast nädalast järelemõtlemist: „Ei, ma kaalusin seda põhjalikult ja leidsin, virtina pidamine on siiski odavam” (Schroeder 1943: 93).

Eesti materjalis veavad leeripoisid või kogudus pastorit tihti ninapidi praktilistel kaalutlustel, kuid baltisaksa versioonis puudub korrektsioonivõtetel pahatahtlikkus: nii olevat kaunil suveajal talupoisid välja mõelnud „radikaalvahendi” liiga pikkade jutluste vastu, sokutades sobival hetkel kantslitrepile õpetaja Sengbuschi jalge ette pabertuutu sipelgatega, mislābi jutlus lõppenud parasjagu kiiresti (Schroeder 1943: 78). Kui eesti pastorinaljades on täheldatud peegeldumas vaimulike ja talupoegade sotsiaalsetest positsioonidest tulenevat vastasseisu (Laineste jt 2019: 938), siis baltisaksa anekdootitraditsiooni vembumehest pastori tüpaaž võiks aidata neid peegeldusi valgustada. Tukumsi kreisis asuva Lesteni (lt Lestene) kihelkonna õpetaja Urbani kohta räägiti lugu, kuidas stuudiumikaaslane Ferdinand von Fircks olevat ta aastal 1737 ametisse kutsunud, nii et ta sattunud koguduse ette, kus Põhjasõja-aegne usuline peataolek veel kestis. Igatahes polevat „kogudus kristlusest sama hästi kui midagi teadnud ja leidus rauku, keda tal tuli leeritama asuda, kuna nad polnud kunagi armulaua käinud”. Urban lähtus põhimõttest „suure paku kallale tuleb asuda suure kirvega”. Nii tõmmanud ta kord keset jutlust talaari alt välja püssi ja sihtinud sellega hirmunult varju otsivat kogudust: „Te nõrgausulised! Kui te mind, oma pastorit, kes iga pühapäev teie ees seisab, nõnda kardate, siis kuidas peate teie veel kartma Jeesus Kristust, oma Issandat, keda teie üleüldse ei tunne!” (Schroeder 1943: 64)

Taolise triksterpastori kuju olemasolu üks eeltingimus oli kindlasti ülevalpool mainitud „originaalide” suhteliselt suur hulk Balti provintsidest ja ühiskonna heatahtlik suhtumine normipiiride ohutusse riivesse. Tembutajast või iseäratsejast pastor võiks ehk isegi olla rehepapi baltisaksa vaste. Allilmaga tal siiski tegemist ei ole ja tema tembud piirduvad maapealse elu vaheldusrikkamaks või omas meeles paremaks muutmisega. Triksterid või originaalid, kellele oli – vähemalt anekdootis – rohkem lubatud, toetavad ka pastorite rolli poliitilise võitluse käilakujudena.

Mitmes loos enam-vähem kindlalt lokaliseeritavate tegelastena esinevad: näiteks Schroederi kogumikes Balthasar Bergmann, Karl Eduard Körber Vändrast, Christian August Urban Tukumsist, Hugo Emil Kraus Neugutist (lt Vecumnieki) Kuramaalt, praost Thomson, pastor Berkholtz Riist Jakobi kirikust, Kienitz Liibavist, Karl Hugo Hahn, Põide pastor Nolcken, Tartu ülikooli teoloogiaprofessorid Alexander von Oettingen ja Johann Christoph Wilhelm Volck, teoloog Moritz von Engelhardt. Eriti levinud motiivid ja lood käivad variatsioonidega mitme isiku kohta.

Baltisaksa vembumehest triksterpastor näikse kohati tegutsevat teatavast tüdimusest või igavusest. Selle osajuuri võiks otsida Schöffleri teoloogiatudengi näitest – kas, kuidas ja milliste didaktiliste võtetega jõuda maakoguduse liikmeteni? Siin nähtavasti pörkuvadki eesti ja saksa materjal: eesti pärimus väljendab talupoegliku koguduse mõistmatust kantslist kostva kohta, millel on keelelise arusaamatuse vint juures, saksa materjal aga võib markeerida kohatist ehk ahastusenigi küündivat masendust ja lõpuks tulpimust õpetuse sisu koguduseni toomisel või lihtsalt mõne aktuaalse vähem või rohkem hädalise olukorra kärme lahendamise vajadust. Lõbusa tudengipõlve järel võiski olla tüütu vaikes maakohas koguduse hingede eest hoolt

kanda. Sellise vaigse elu vürtsitamise katsed või ka käegalöömine peegeldusid kogudusele jällegi ebakohasusena. Kindlasti ei olnud suurem hulk pastoreid elukutselised vembumehed, kuid siiski on silmatorkav taoliste joontega seotud lokaliseeritud lugude hulk. Osa lugusid sisaldab rändmotive ja seda ka nenditakse jutustamise alguses, et vastav juhtumine on omistatud ühtviisi nii ühele kui ka teisele vaimulikule.

Optimeerimissoovi näiteks sobib lugu pastor Eichwaldist, kes soovist kiiresti lõunalauda jõuda viis pärast jumalateenistust ametitalitusi läbi jooksu pealt. Ei peetud „üldsegi mitte võimatuks kuuldusi, et ta mitme korraga ristimisele toodud lapse puhul tegevat õhku iga lapse kohta ühe püstise kriipsu ja siis, et aega kokku hoida – ühe ühise horisontaalkriipsu: ühise ristimärgi kõigile korraga.” (Schroeder 1943: 85–86) Kord jäänud aga pulmarong kirikusse kõvasti hiljaks, mispeale lasknud Eichwald sellel endale pastoraadi juurde järele sõita, söönud kõhu täis ja joonud ka mõnusasti kohvi, ning asunud alles seejärel laulatust läbi viima (Schroeder 1943: 85).

Vahel võis ebatavalise olukorra leidlik lahendamine olla tingitud vältimatutest välistest teguritest. Nii olevat pastor Körber talitanud ristimist üle Vändra jõe. Kõrgvee tõttu polnud Eidapere, Kärü ja Massu talupojad saanud mitu nädalat üle jõe oma lapsi ristima tuua. Pastor Körber ei lasknud end aga sellest heidutada ja korraldanud asja ära distantsilt. Pühapäeval seisnud köster Reinmann, nimekiri ristitavate lastega käes, jõe ääres ja jaganud läbi ruupori korraldusi: ristiema pidid lastega ritta võtma, ristiisad nende selja taha. Siis tuli Kella-Jüri aiapritsi ja ämbriga. Ja tema järel pastor „*in persona*, haarab pritsi ja – ptiuuu! – esimene ristimisvee juga tabab ristitavat, ristiema ja -isa, samal ajal loetakse ruuporisse ristimisõnu, pastor teeb suure ristimärgi õhku, köster linnukese nimekirja ja korras. Edasi järgmine.” (Schroeder 1943: 70–71) Körber lahendanud leidlikult ka keset jutlust ohuolukorra, millesse sattunud pastoriperekonna vorstitagavarad. Nimelt seisnud ta Vändra kiriku kantslis ja avanud suu jutluse alustamiseks, kui pilk langenud aknast välja ja ta märganud, kuidas kass ronib pastoraadi sahvri aknast sisse. Kärmelt mõeldes alustas ta jutlust riimiga: „Anna Prudenzia – kass sõi ära *kaldanzia*”, mispeale pastoriproua muutus tähelepanelikuks, taipas siis ja kiirustas kirikust lahkuma. Lugu lõpeb nendinguga: „Maainimestest kirikulistest ei pannud keegi neid kõrgesti haritud pastori müstilisi sissejuhatavaid sõnu tähele.” (Schroeder 1943: 72)

Pastorite enda lasterohkusele viitab lugu kellestki Liivimaalt pärit pastor A.-st, kel olnud tosin last. Kui siis sündinud kolmeteistkümmes, kes saanud nimeks Ernst (‘tõsidus’), sahistati naaberkihelkondades, et „tubli pastor alustavat teist tosinat täie tõsidusega”. (Schroeder 1943: 94)

Optimeerimist esindab levinud lugu jutluse ebatavalisest alustamisest ja lõpetamisest. Eri variantides omistatakse seda Liibavis tegutsenud pastor Kienitzile või Liivimaa pastorile Berkholtzile. Mõlemad on jättnud sedavõrd tugeva jälje, et neile on pühendatud eraldi lugudepärg. Engelhardti Kuramaa-lugudes alustanud Kienitz jutlust nii: „Tratataa-tratataa, post jõudis kohalee! Ja mida post kaasa tõi? Kirja. Kellelt see kiri on? Apostel Pauluselt. Ja kellele see kiri on? Tessalooniklastele. Ja mis seal kirjas seisab? Kuulake palves, armas kogudus, mida apostel Paulus oma kirja

neljandas peatükis tessalooniklastele kirjutab.” (Engelhardt 1949: 68–69) Vegesacki lugu Liivimaa pastorst Berkholzist algab sarnase, vaid onomatopoeetiliselt varieeruva teemaga: „Killadi-köll, post saabus ja toob kaasa kirja apostel Pauluselt” (Vegesack 1957: 1). Schroederil esineb variatsiooniga laiendus: Apostel Pauluse kiri on korintlastele ja „võõraid kirju me ei loe, aga sellisel puhul...” (Schroeder 1943: 75), Krausil on tegu kirjaga filiplastele (Kraus 1941: 44). Kuna võõraid kirju pole ilus lugeda, kujuneb jutlus lühidapoolseks. Et väljend oli muutunud lendsõnaks, näitab olukirjeldus 1961. aasta BB 3. numbrist, kus Tšiilis elav Erika von Hoerschelmann kirjeldab anekdootidest tuttava pealkirja „Trara, trara! Die Post ist da!” („Traraa, traraa! Post on kohal!”) all Santiago postiteenistuse ebaolusid (Hoerschelmann 1961).

Eraldi lugude sari keerleb pastor Kienitzi ümber, kes tegutsenud 1850.–1860. aastatel Liibavis ja olnud üks enim isevärki pastoreid. Ta olevat teotsenud Liibavi Kolmainukirikus, kus koguduses olnud palju lätlasi (Kraus 1941: 43), ja olla olnud „vaeste poolt armastatud ja otsitud, kuid tema kirik jäänud tihti tühjaks, oma mõtlematu loomuga tekitanud ta tihti loomulikult palju pahameelt” (Schroeder 1954: 47). Ülestõusmispühal peetud jutluse juhatanud ta sisse tööstusrevolutsiooni hõngu aimata laskva klerikaal-ornitoloogilise mõttekäiguga: „Mis te arvate, mismoodi meie õnnistegija taevasse läks? Ehk te arvate, et ta läks sinna killadi-kolladi auruvankriga? Ei, ma ütlen teile: ta läks tirulirulii – nagu löoke!” (Engelhardt 1949: 6) Krausi versioonis ei toimunud taevaminek löökese kombel, vaid vastupidi: „Meie Issand Jeesus Kristus,” jutlustas Kienitz kord, kui tundus, et vana ja harjunud tekst vajab elavdamist, „meie Issand ei sõitnud taevasse üles türülürülürü nagu löoke, ei, vrrrönnn, ja lännu ta oligi!” (Kraus 1941: 51) Villareti versioonis jutlustanud nõnda hoopis keegi pastor O.: „Te rumalpead, te muidugi mõtlete, et meie Issand Jeesus läks taevasse illesse nigu kalkun? Brr! Säh sulle kooki moosiga! – ildsegi mitte! Täitsa tasa ja vaguralt nigu tuvikene lendas tema: tilla-tilla-tilla-tits, ja lännu ta oligi!” (Villaret 1982: 71) Veel ühes variandis (Schroeder 1954: 46) on võrdkujuks kalkuni asemel metsisekukk, mis vähemalt osa pastorite jahihuvi rõhutab.

Kienitz armastanud ka muidu üllatusi ja uudseid meetodeid inimeste kirikusse meelitamisel. Nii levinud kord kuuldused, et järgmisel pühapäeval jutlustavat ta „pähklistest” – saksa keeles „über die Nüsse”. Nii ta ka tegi, kasutades pungil täis kirikus tõlkimatut sõnade- ja hääldusmängu mitmusevormiga *-nisse*. Kuid ta ei rääkinud ei sarapuu- ega kreeka pähklistest (*Haselnüsse*; *Walnüsse*), nagu „kogudus ehk lootis”, vaid kasutas hoopis sõnu *Adonüsse*, *Venüsse*, *Geheimnüsse*, *Verderbnüsse*, *Genüsse* (*pro Adonisse* ‘Adonised’, *Venus* ‘Veenused’, *Geheimnisse* ‘saladused’, *Verderbnisse* ‘hukatuslikkused’, *Genüsse* ‘naudingud’), millest koguduseliikmed mõtlevat ja millega nad tegelevat, kuid et tema hakkab hoopis rääkima teemal „Kümmernüsse” ehk vaevadest ja hädadest. (Engelhardt 1943: 69) Täismaja oli igatahes saavutatud. Sama lugu esineb variandis, kus kuramaalasest pastor O., kes „oma kogudust tihti originaalsete jutlustega rõõmustanud”, olevat samal teemal kõnelenud, kuivõrd aga „tõeline kuramaalane täpitähti põhimõtteliselt välja ei häälda”, siis oli sõnademäng vastupidine (*von Nissen reden*, *Adonisse*, *Venisse*, *Kümmernisse*) ja nali seisnes selles, et alguses oli jutt tingudest (sks *die Nissen*), mis muutusid pähklikeks, siis Adonisteks, Veenusteks ja lõpuks eluvaevadeks. (Villaret 1982: 70)

Kienitzile on omistatud ka lugu noore adjunktiga või kellegi misjonäri või muidu külalisjutlustajaga, kes olevat kogudusele temast rohkem meeldinud, mis aga Kienitzile tuska teinud. Kord levinud kuuldus, et Kienitzi asemel jutlustab adjunkt. Kirik oli rahvast täis, kantsel jäi aga esialgu tühjaks. Kuni järsku Kienitz sealt pea võiduröömsalt välja pistis: „Böö! Te arvasite, et mu noor abiline jutlustab – peen noor mees, aga ei, vana Kienitz ise peab jutlust!” (Kraus 1941: 44; Engelhardt 1943: 69; Schroeder 1954: 48) Selle loo puhul on tõdetud „duplitsiteeti” Riia Jakobi koguduse õpetaja Berkholziga, kes olla samamoodi toiminud esimese balti misjonäri Karl Hugo Hahniga 1856. aastal. Ta palunud Hahnilt luba öelda paar sõna tolle külalisjutluse sissejuhatuseks ja teinud seda kantslist järgnevalt: „Kikerikii! Kikerikii! Armas Jakobi kogudus, sa ootasid muidugi noort Hahni [‘kukk’] Aafrikast, seepärast tuli teid siia nii arvukalt. Aga siin te küll kõik eksite. Täna tuleb teil jälle kord kuulata ikkagi oma vana Berkholzi, sest ära keegi minna ei saa, kuna kiriku ukSED on lukus.” Kohe seejärel rahustanud ta aga kogudust: „Nonoh-nonoh, ma nüüd kohe lähen ära ja teen ruumi misjonär Hahnile.” (Schroeder 1943: 76)

Teinekord aga tapelnud Kienitz kantslist armulaua vähe käiva noorsooga sõnamänguliselt: „Jaah, säärased te olete. Kui sõber ütleb teile „Komm zu John” [‘Läheme Johni juurde’], siis te kohe lähete. Aga kui mina ütlen „Kommunion!” [‘armulaud’] – siis ei tule keegi!” (Schroeder 1954: 47) John oli Liibavis populaarne kondiiter.

Samuti kui eesti lugudes peeti kihlvedusid patuks. Kienitzki olevat kihlvedusid patuks pidanud, kuid ühe talupoja perekonna toetuseks, kelle majapidamine maha põlenud, vedas ta kümne rubla peale kihla, et ei maini õnnetust oma jutluses, kuigi kasutab sõna *põlema*. Kirik oli taas rahvast täis ja jutlus algas sõnaga „Põleb!”, millele järgnes väike paus ja Kienitz ütles: „... minu südames armastus Jeesus Kristuse vastu!” (Kraus 1941: 45–46) Kihlveo peale olevat aga keegi pastor K., omaaegne korporant, lubanud rääkida esimesel ülestõusmispühajutluses kaardimängust, mida ta oma koguduse arvates „liiga tihti ja meelsasti harrastas”. Ja tõepoolest, ta alustanud jutlust sõnadega: „Trump, trump, hüüavad patustajad, kes ööde kaupa kaardilauas istuvad; meie, kristlased, seda aga ei tee, vaid hüüame: „Triumpf, triumf, Kristus on üles tõusnud!” Kihlveoga võidetud summa olevat ta küll „kohemaid kaardimängus jälle kaotanud.” (Villaret 1982: 69) Pastori kaardimängu pilab ka lugu kellestki „pastorist, kes väga heal meelel kaarte mängis” ja kes kord enne jumalateenistust olla veel „kiire partii preferanssi mänginud”. Sealjuures sattunud ümarik mängužetoon talle varrukasse, kust see armulaua jagamise ajal oblaaditaldrikule pudenenud. Üks talunaine sai selle endale oblaadi pähe, „närides seda edutult ja küsides seetõttu oma naabrilt, mida too saanud”. Naabri vastuse peale, et „Issanda ihu”, nentis talunaine lohutust saanult: „Ja mina sain just Issanda pisikese kondikese” ning mälus kannatlikult edasi. (Schroeder 1943: 102)

Originaalsus väljendub opositsioneerimises bürokraatiale ja kõrgemalt tulevatele korraldustele ning praktilises alalhoidlikkuses, mis väljendub näiteks seni töötavate süsteemide eelistamises, isegi kui see pole jätkusuutlik või edasiviiv. Nii olnud Neuguti (lt Vecumnieki) pastor Hugo Georg Kraus Kuramaal „väikest kasvu, kuid esmaklassiline riiukukk” ja pidevas tülis nii vaimulike kui ka ilmalike ametkondadega. Kaks kroonuametnikku, kes olid tulnud kroonumõisa patronaadiõigusest tulenevalt

vast ehitatud lauta kontrollima, pannud ta lauta luku taha ja visanud võtme lumme. Ajendit pakkus see, et ametimeestel olid külma tõttu peas vormimütside asemel soojad karvamütsid, miska võis väita, et saabusid tundmatud kahtlased isikud. Järgnes muidugi suur skandaal. (Schroeder 1943: 95–96) Vastukarva oli ametimeeste visiit pastor Balthasar Bergmannile, „kõigi Liivimaa Bergmannide ja ka kuulsa kirurgi Ernst von Bergmanni ühisele esiisale” ja „Balti Gösta Berlingile”, kes olevat aastal 1757 kamba kalarüüsanud rüüstanud vene soldateid läbi tuuseldanud, ise öökuues ja tuhvrites (huvitaval kombel rõhutatakse pastorite vägevust nimetatud kehakatte ja jalavarjude abil). Kui teda visiteerisid konsistooriumi ametimehed ja nõudsid viisipäraselt peetud kirikuraamatute ettenäitamist, kraamis Bergmann vasakust kuue taskust välja peotäie sedeleid, mis moodustasid ristimismeetrika, ja paremast kuue taskust samasuguse surmameetrika. Sarnasel moel leidusid leeritavate ja laulatavate nimed, Bergmann ise aga siirdus marsiviisi vilistades aeda õunapuud istutama. (Schroeder 1943: 63)

Retsensendid ja assistendid, tugiisikutest rääkimata

Eesti ja saksa ühiseks materjaliks võiksid kindlasti olla lood kirikuõpetajate hajameelsusest. Laineste jt (2019: 941) käsitluses on välja toodud levinud naljategelaste koomiline paar – kirikuõpetaja ning tema kõrval kirikuteenija või -abiline: „Kuna ilmikust köster oli pastorist madalamal sotsiaalsel positsioonil, siis peegeldus see ka naljade rollijaotuses: köster kavaldas tavaliselt üle pastori, harvem vastupidi.” Balti-saksa anekdootides esineb köster seevastu toetava abilisenä, kes näiteks leivaisa hajameelsust või eripära viisakalt tasandab, nagu loos pastor Nolckeni jutlustest. Nolcken, kes Põide kirikuõpetajana oli ka Kudjape mõisahärra, olla olnud „heahtliku inimese ja tugeva usuga isikuna austatud ja armastatud kaugelt üle oma koguduse piiride”. Kuid ta olevat olnud „kõva kuulmisega, äärmiselt lühinägelik ja väga hajameelne”. Nii unustanud ta tihti, et peab jutlust lihtsa maakoguduse ees, ja pidanud vahel „mürisevaid kõnesid, mis sobinuks paremini Nikaia kirikukogu kui Põide talupoegade ette”. Ja kui ta kord „juba tubli tunni jutlustanud oli, tundnud ta end varrukast sikutatavat ja kuulnud köstrit ütlemas: „Pastorihärra, kirikus pole enam ammu ühtegi inimest, mul pole ka enam aega, siin on kiriku võti, kui te valmis olete, pange palun ise uks lukku.”” (Schroeder 1943: 77–78) Samal ajal võis pastor olla ise täiesti teadlik oma jutluste pikkusest ja muiata nii enda kui ka koguduse üle. Nii olevat pastoril olnud kantsli peal liivakell, mille ta eriti hoogu sattunult kõigi kirikuliste nähes energiliselt ümber keeranud ja öelnud: „Nõnda, mu kallikesed, veel üks klaa-sike!” (Unverhau 1966: 53) Sama lugu on Schroederil (1943: 78) omistanud Põide õpetaja Nolckeni sõbrale Sengbuschile. Väandra pastor Körber olevat aga talitanud vastupidi: märgates kord kedagi daami hilinemas saksa jumalateenistusele, pöördus ta kantslist hilineja poole: „Te muidugi arvate, et ma pean kaks tundi jutlust. See on jama. Lõpp. Aamen!” (Schroeder 1943: 72)

Tartu ülikooli koguduse köster olnud õpetajakandidaatide proovijutluste oma-laadne retsensent. Kui jutlus olnud rahuldav, öelnud ta kandidaadile: „See pakkus

hinge kosutust.” Konarliku jutluse hinnang oli „Issand aitas” ja läbikukkumist märkis kommentaar: „Teil oli väga raske tekstikoht.” (Boehm 1975: 43; Schroeder 1943: 86)

Teisteks kõrval- ja abitegelasteks on kutsarid ja kellamehed. Saaremaa pastoril Sengbuschil oli oma kutsariga eraldi hajameelsusprotokoll välja töötatud. Ameti- sõitudele asudes küsitles vana kutsar vana õpetajat: „Kas öösärk on Kottis?”, „Kas Piibel on Kottis?”, „Kas hambad on suus?” (Schroeder 1943: 78–79) Äramärkimist väärrib originaalis eestikeelsena esitatud tekst, kus loo lokaliseeritusele viitab kolmandas vältes vorm *kottis*. Vahel sai aga kirikuõpetaja oma hajameelsuse ka ise korrigeeritud nagu pastor Berkholz, kes last ristides pikalt ja laialt temast kui perekonna noorimast pojast kõneles, kuni hakati jõudma nimeni ja keegi pastorile ahastuses sosistas: „Härra pastor, see on tüdruk!” Seepeale jätkas pastor suurima rahuga: „Niisiis, see poiss, – kes tegelikult on tüdruk...” (Schroeder 1943: 74)

Kellamees võis olla kirikuõpetaja abiline uudsete didaktiliste võtete rakendamisel, näiteks tulnud kellamehel Püha Vaimu laskumist jumalateenistuse käigus meelde jäävalt kujutada. Selleks pidi „Kella-Jüri” kiriku laes olevast luugist õigel hetkel täis- topitud tuvi nõõri otsas alla laskma. Märguande peale avanes luuk, kuid „hinge kinni hoidev” kogudus ei näinud „ei vaimu, ei tuvi”, ent kuulis kellameest kirumas: „Ah, kurat, nõõr läks katki!” (Schroeder 1943: 86) Sel moel keeratakse ümber eesti pärimuse tüüp motiiv pastorst, kes kirikus kogemata kurja vannub. Lohutuseks lisatakse baltisaksa versioonis selgitus, mille kohaselt *kurradit* kasutavat eestlased iga asja puhul, kuivõrd oletatavasti see „ilus ja vokaaliderohke keel (teine koht keelte suurel ülemaailmsel iludusvõistlusel 1925. aastal) kannatavat r-tähe tugeva puuduse all, ja et mitte selle kasutamist päris ära unustada, vanad sküüdid=tšüüdid seda pörisevat „kuradit” kasutavadki puhtalt keelelise harmoonia mõttes, sobigu see siis või mitte, täpselt nagu pipar seenesoustis!” (Schroeder 1943: 86–87)

Hajameelsuse kompenseerimisega on seotud väga levinud lootüüp, mida räägitakse nii kindlatele isikutele omistatult kui ka anonüümselt (Brunowsky 2005; Schroeder 1943). Selle loo lahendus on omakorda triksterlikult leidlik ja saab jutustajate tunnustuse. Nimelt avastab pastor kantslis seistes, et on jutluseteksti käärkambrisse unustanud, kantslist aga enam lahkuda ei saa. Õnneks on talv ja pastor kannab vägevaid labakuid. Palveks kantslis põlvili laskudes asetab ta kinnastes käed nagu tavaliselt kantsliservale. Nii ka see kord, ehkki kogudus veidi imestab, kui palvehetk kaunistest pikale venib. Selle lõppedes tõuseb pastor püsti ja alustab jutlusega. Palve pikaksvenimise põhjus tulenes sellest, et labakuid kantsli servale oma kohalolekut markeerima jättes hiilis pastor kummargil või käpukil kantslist alla ja lipsas käärkambrisse, kust jutluseteksti haaras, kärmelt tulnud teed tagasi ronis ning käed uuesti käpikutesse pistis. See lugu olevat juhtunud pastor Kienitziga (Kraus 1941: 47) ega olnud ainus temaga seotud säärases stiilis lugu. Tal olnud harjumus enne jumalateenistust käärkambris kerge eine võtta – köömnepükid ja kohv. Kuid korra olevat pastoriproua saadetud teenija hilinenud ja teenistust tuli alustada ilma eineta. Ja siis kõnelenud Kienitz Johannese evangeeliumi sõnadega: „Veel pisut aega, ja te ei näe mind enam.” Seejärel kadunud ta kantslist, läinud käärkambrisse, joonud kohvi ja söönud saia ning ilmunud taas kantslisse, jätkates sama kirjakohta (Jh 16:16): „Ja

taas pisut aega, ja te näete mind jälle.” (Engelhardt 1949: 70) Krausil varieerub eine sisu: süüakse knappjuustuga¹¹ võileibu (Kraus 1941: 46).

Üks pastor Walteritest – „kes oli *livonus* nagu isa, poeg ja pojapoeg” – sattus kord matustel raskustesse. Nimelt hilines ta matusemajja ja matuserongkäik oli juba surnuaia poole teele asunud. Sellegipoolest kostitati veel pastorit ja anti väike naps. Uut pudelit avades selgus aga korgitseri puudumine, „kuna kõik meessoost majalised olid juba ära läinud ja pastoril endal seda talaari kandes kaasas polnud”. Otsustades pudeli „tudengi moodi” avada, surus ta sõrmega korgi pudelisse, kuid paraku ei tulnud sõrm enam pudelist välja. Nii sõitiski ta surnuaiale, pudel sõrme otsas, peites seda talaari voltide vahele. Matusetalituse ajal õnnestus tal puu taha hiilida ja pudel puruks lüüa, kuid pudelikael jäi sõrme ümber: „Õnneks keegi seda äpardust ei märganud peale kõstri, kes oskas aga vaikida nagu haud.” (Schroeder 1943: 91) Sarnane lugu juhtus Vändra pastori Karl Eduard Körberiga, kes oli vanavarahuviline. Vändra mõisnik Dittmar leidnud pööningult vanaaegse kiivri ja saatnud selle pastori-le, kes parasjagu käärkambris jumalateenistuseks valmistus. Vaimustusega pannud ta kiivri pähe ja lükkas visiiri ette, aga ära seda enam ei saanud. Samal ajal mängis orel juba alguslaulu. Kiirelt reageerides andis Körber köster Reinmannile korralduse kogudusele teatada, et ta täna näitavat, kuidas katoliku ajal jumalateenistus kõlada võis: „Pärast kõstri teadaannet ilmus kantslisse kummaline elukas, alumine ots talaaris ja ülemises otsas vägev rüütlikiiver, millest kostsid arusaamatud helid ja mörin.” Seepeale luges köster jutlustekogust ühe jutluse ette ja „säärase elava selgituse eest tänades ja kiites läks kogudus laiali”. (Schroeder 1943: 65–66)

Walteritega seostatakse ka motiivi pealkirjaga „Kuni armas Jumal võtab, võtan ka mina”. Nimelt oli üks Walteritest kolm korda leseks jäänud ja kui Jumal oli temalt ka neljanda naise võtnud, vastanud ta küsimusele uue abielu kohta nii. Sama lause on omistatud Paide linnaohtrile Hermann Hessele, kes piirdunud kolme naisega.

Makaabrit huumorit esindavad lood leidlikest koguduseliikmetest, keda südame-tunnistus piinama hakkab. Levinud motiiv on lugu kadunukesest, kellele pastor (või tema proua) vaimuliku vana ülikonna annetab. Omaksed aga leiavad selle nii korraliku olevat, et omalt poolt optimeerides panevad kadunukesele kirstu selga ainult näha oleva, ülemise osa ülikonnast, jättes püksid maa peale. Jutu lõpus ilmub aga lesk pastori jutule ja pihib, kuidas kadunu talle üha unes ilmuvat ja kurtvat, et pidavat nüüd püksata „taevas muudkui seinääri mööda hiilima”. (Villaret 1982: 72–73) Teisal aga vihastab vaimulik koguduseliikme peale, kes tuleb oma laulatussoovi kirja panema, uurides samas matusekõnede hindu, andes mõista, et ei sooviks viimasesse liiga palju „investeerida”. Lõpuks läheb pastoril kops üle maksa ning ta selgitab: „Mul on kolme-, kahe- ja üherublasteid matusekõnesid, aga teate, kullake, rublast matusekõnet ei sooviks ma isegi teile pidada.” (Schroeder 1943: 82)

Lõpetuseks sobiks üks Teise maailmasõja järgsetest anekdootidest, mis ühtlasi markerib ühe ajastu lõppu: „Gotthard Hoerschelmann, kes oli kodumaal hoolit-senud oma koguduse eest Tallinna lähedal Nömmel, elab pensioneerununa Hol-steinini rannikul. Lapselapsed tulevad talle külla. Üks neist veerib majauksel nimesilti:

¹¹ sks *Knappkäse* – kohupiimajuust, mis ei ole sõir.

„Pastor Hörschelmann”. Seepeale uurib väike öde, mida see tähendavat, ja saab suuremalt vastuse: „Ah, see on lihtsalt vanaisa hüüdnimi.” (Boehm 1975: 48)

Kokkuvõtteks

Baltisaksa anekdoodid – omasõnaga *Pratchen*’id – moodustavad Eesti rahvanaljandite terviktraditsiooni samasuguse väheuuritud osa, nagu on pikka aega olnud baltisaksa kultuur Eesti kultuuri osana. Terviku täpsemaks tajumiseks on üksikosiste ja nendevaheliste seoste tundmine vältimatu. Baltisaksa vaimulikuteemalised anekdoodid pakuvad võrdlusainest suhteliselt hästi läbiuuritud eesti samateemalistele rahvanaljanditele. Kui eesti vanemates vaimulikuteemalistes rahvanaljandites peegeldub paljuski etnilis-sotsiaalsete positsioonide erinevus, siis baltisaksa pastori- anekdoodid avavad pilke sihtmärgi omavaate. Nendes avaneb vaimulike baltisaksa rahvusgrupi sisene positsioon ja väljapoole suunatud missioon ning ehk võib neist leida ka seletusi mõnele eesti „alt üles” vaates arusaamatuks jäänud ja seetõttu naeruvääristatud aspektile. Baltisaksa vaimukuse traditsioonis olid olulised kaks aspekti: suulisus ja teravmeelsustes mõõduvõtmine kui omalaadne rahvussport, mille juures on nähtud akadeemilise aasimiskombe otsest mõju. Eelkõige suulise traditsioonina levinud ning tihti kindlate isikute ja kohtadega seotud lood pandi kirja siis, kui see osutus mälu- ja kultuurilooliselt vajalikuks, kui lugude keskkond oli pöördumatult muutunud ja lood jäänud kaduvikku vajunud aegade ning olude kajastusteks. Kahe sõja vahel ilmunud ja klassikaks muutunud kogumikes esinevad lood rändasid edaspidi variatsioonidena ühest kogumikust teise, osutudes identiteedimarkeritena väga elujõulisteks. Uue ja viimase kihistuse pakkusid Teise maailmasõjaga seotud pöördelised sündmused, mis omakorda vajasid üldistavat kokkuvõtet ja emotsionaalse auru välja laskmist anekdoodi kujul ja kaudu, pareerides raskusi teravmeelsustega.

Baltisaksa pastorianekdootide keskmes on esiteks vaimulikud nende igapäevases tegevuses ja suhetevõrgustikus – ühes inimlike nõrkustega, mis anekdootidele ainst annavadki. Tihti endise mürtsumehest Tartu tudengina kipub mõnigi pastor „ratsutama nagu parun”, rutiinist tingitud üksluisust vempudega võrstitama või siis oskab ta kitsikusse sattumist leidlikult lahendada. Viimast toetab Balti provintsidele iseloomulikuks peetud originaalide kultuur ehk inimeste ühiskondlikult talutavates piirides püsivate eripärade tolereerimine. Erinevalt eesti lugudest käsitletakse mõisa ja kiriku suhteid. Valdavalt esineb neis humoorikas vägikaikavedu kirikuõpetaja ja patronaadiisandast mõisniku vahel, kellega tihti oldi tuttavad juba tudengipõlves. Pastori suveräänsust oma asjade ajamisel toetas ametikohaga kaasas käiv maavaldus sellest tuleneva majandusliku kindlustatusega. Oma koguduse liikmetesse suhtutakse valdavalt heatahtlik-patriarhaalselt, köstrid-kellamehed-kutsarid on tihti abistava tugistruktuuri rollis. Suhted teiste luteri vaimulikega on mängu ilu juurde kuuluvatest teravmeelsetest torgetest hoolimata siiski kollegiaalselt mõistvad.

Teiseks baltisaksa vaimuliku anekdootide keskseks temaks on vaimulikud kui poliitilise võitluse käilakujud, peegeldades siin XIX sajandi usuvahetusliikumise ja

venestusega seotud pingeid. Täiendav on akadeemiline mõõde ehk Tartu ülikooli teoloogiaprofessoritega seonduv. Lisaks lihtsalt akadeemilise keskkonna naljades tegelasteks olemisele on just õpetatud teoloogid need, kes söandavad keerulistes oludes suud pruukida ning vähemalt vaimukuses ja vaimus võitjateks jäävad. Vaimulikud on baltisaksa anekdootide omavaates üsna maalähedased ning teoloogilistes küsimustes pigem praktilisi lahendusi otsivad ja õpetuse koguduseni toomisel didaktiliselt uuendusliku vaimuga persoonid. Nad on igati inimlikud ja rohkem või vähem originaalsed, kuid sellest hoolimata positiivsed ja tegusad karakterid, kelle teod on samuti inimlikult ja rohkem või vähem loogiliselt seletatavad.

Kahtluseta väärivad baltisaksa anekdootid edasisi lähemaid käsitlusi, mis võiksid tuua valguse kätte tervikpildi varju jäänud osa. Lisaks kätkevad need palju kultuuri- ja mentaliteediloolisi, keelelisi ja argiajaloolisi andmeid ja detaile, pakkudes nii huvi peale huumoriuurijate ka lihtsalt heast naljast lugu pidavatele inimestele.

Artikli valmimist on toetanud Tartu Ülikooli baasfinantseeritav projekt PHVLC24918 „*Heimat Revisited*. Baltisakslased pärast Teist maailmasõda”.

ARHIIVIALLIKAD

Carl-Schirren-Gesellschafti arhiiv (CSA) Lüneburgis

CSA 170 Manuskripte 1575 – Anonym: Die schönsten und neuesten Pratchen.

CSA 170 Manuskripte 211 – Cube, Leonid von: Baltische Pratchen und Geschichten.

Läti Rahvaluule Arhiiv (Latviešu folkloras krātuve, LFK), Riia Herderi Instituudi kogu

LFK 1825 3239a – Fel. Fuessi ettekanne „Baltisches Pratchen und Berliner Humor” Riia Herderi Instituudi filoloogiateaduskonna ettekandekoosolekul rahvanaljandeist. (Protokoll der phil. Fachschaftssitzung der D. St. R. vom 26.XI.1935 über Volks-humor.) <https://garamantas.lv/en/unit/945936/LFK-1825-3239a>

VEEBIVARAD

BSS = Baltisaksa-saksa-eesti-läti sõnaraamat. Toim Reet Bender, Anne Arold. Eesti Keele Instituut, 2019. <https://arhiiv.eki.ee/dict/bss>

Krikmann, Arvo 2012. Naljandite tüpoloogiast. – Rahvahuumor. Koost A. Krikmann. https://www.folklore.ee/~kriku/HUUMOR/Nlj_typol.pdf

KIRJANDUS

Angelus, Oskar 1961. Balten daheim und draußen. Pratchen, Skizzen und Glossen. Hannover–Döhren: Harro von Hirschheydt.

Annist, August 1938. Meie valgustusaja kirjandus ja krahv Manteuffel. (*Aiawite peergo walgussel* 100. a. juubeli puhul.) – Looming, nr 9, lk 986–1000.

ArA. 1961. Üks puhkuslik raamat. – Eesti Päevaleht. Estniska Dagbladet 20. XI, lk 2.

- Bender, Reet 2008.** Die Deutschbalten und das baltische Deutsch anno 2006. – Germanistik als Kulturvermittler: Vergleichende Studien. (Humaniora: Germanistica 39.) Toim Terje Loogus, Reet Liimets. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 21–41.
- Bender, Reet 2009.** Oskar Masing und die Geschichte des Deutschbaltischen Wörterbuchs. (Dissertationes philologiae germanicae Universitatis Tartuensis 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Bender, Reet 2014.** Tartu baltisaksa tudengimälestustes. Koht ja inimesed. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 203–224.
- Bender, Reet 2017.** Mõnda baltisaksa elulugudest ja mis seal sees leida võib. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 600–616. <https://doi.org/10.54013/kk718a3>
- Bender, Reet 2018.** Mäng ja mälu: baltisaksa mälupaigad Otto Pirangi kaardimängus „Baltisches Heimatquartett“. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2017. Annales Litterarum Societatis Esthonicae. Peatoim Andres Andresen. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 44–81.
- Bender, Reet 2023.** „Schanno bleibt treu“: Schanno von Dinakant as the last hero of Half-German poetry. – Journal of Baltic Studies, kd 54, nr 4, lk 821–834. <https://doi.org/10.1080/01629778.2023.2237969>
- Bender, Reet 2024.** Maitsi ja raudteidsti. Reisimisest Balti provintsides 19. sajandil ja 20. sajandi alguses baltisaksa memuaristika valguses. – Ratsaradadest raudruunani. Uurimusi hobuajastu teedest ja liikuvusest. (Eesti Maanteemuuseumi toimetised 3 (12).) Koost, toim Andres Seene. Varbuse: Eesti Maanteemuuseum, lk 161–182.
- Bergengruen, Werner 1974 [1939].** Der Tod von Reval. Kuriose Geschichten aus einer alten Stadt. Zürich: Arche.
- Bergengruen, Werner 2021.** Surm Tallinnas. Kurioosseid lugusid ühest vanast linnast. Tlk Rein Sepp, Mati Sirkel. Tallinn: Hea Lugu.
- Boehm, Klaus 1975.** Pereat tristitia! Histörchen, Pojuften und Pratchen aus der baltischen Heimat. Zum 100. Stiftungstage der Rubonia. Friedrichshafen am Bodensee.
- Boehm, Max Hildebert 1957.** Die Balten als mündliche Menschen. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1958. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, lk 33–38.
- Bosse, Heinrich 2004.** Betrachtungen zur Deutsch-baltischen Literatur in kritischer Sichtung einiger Thesen von Prof. Gero von Wilpert vom 23. September 1979 in Lüneburg. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 2005. 52. kd. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, lk 132–140.
- Brunowsky, Hans-Dieter 2005.** Baltische Geschichten. Schwarzer Humor im Baltikum. Bruno-Media GmbH. [Helisalvestis.]
- Das sind Prachtchen! 1951.** – Wir Balten. Heimat im Herzen. Toim Max Hildebert Boehm, Hellmuth Weiß, Karlheinz Gehrman. Salzburg–München: Akademischer Gemeinschaftsverlag, lk 261–265.
- Engelhardt, Alexis von 1949.** Die Kavaliers von Illuxt. Erinnerungsblätter aus dem Gottesländchen, gesammelt von einem alten Kurländer. München: Heimeran.
- Hans von Schroeder 75 Jahre 1954.** – Baltische Briefe. Das Heimatblatt der Deutschbalten nr 8/9, lk 14.
- Hartge, Oswald 2021.** Lapsepõlvest ühe ajastu lõpuni. Mälestused 1895–1939. Tlk, komment Reet Bender. Tartu: Tartu Linnamuuseum.
- Heimatliche Klänge 1948.** – Baltische Briefe, nr 1, lk 4.

- Hoerschelmann, Erika von 1961.** Trara, trara! Die Post ist da! – Baltische Briefe. Das Heimatblatt der Deutschbalten, nr 3, lk 4.
- Hoerschelmann, Helene von 1913.** Altbaltische Jugenderziehung. – Deutsche Monatsschrift für Russland, nr 3, 1. (14.) III, lk 211–221.
- Hunnus, Monika 2000.** Minu onu Hermann. Meenutusi Eestimaast. Tlk Piret Paluteder. – Loomingu Raamatukogu, nr 31–32. Tallinn: Perioodika.
- Hupel, August Wilhelm 1795.** Idioticon der deutschen Sprache in Lief- und Ehistland. Nebst eingestreuten Winken für Liebhaber. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Kaehlbrandt, Lothar (toim) 1994.** Gestern sind sie zurückgekommen... Baltische Pratchen und andere heitere Geschichten von Balten seit der Umsiedlung 1939. Köln: Mare Balticum.
- Kraus, Wolfgang 1941.** Die baltische Plaudertasche. Stuttgart: Franck'sche Verlagshandlung.
- Krikmann, Arvo 2002.** Sissejuhatavat huumorist ja rahvanaljast: ained, mõisted, teooriad. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 833–847.
- Krikmann, Arvo 2003.** Puändita naljandite struktuurist. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 161–177.
- Laineste, Liisi; Fiadotava, Anastasiya; Jonuks, Tõnno 2019.** Naljad kirikutegelastest Eestis ja Valgevenes XIX–XXI sajandil. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 937–959.
<https://doi.org/10.54013/kk745a1>
- Lätt, Selma 1957.** Eesti rahvanaljandid. Mõis ja kirik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lätt, Selma; Rüütel, Ingrid (koost) 1963.** Kelle peale sa loodad? Valimik usu ja kiriku vastaseid rahvaluuletekste. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Mackensen, Lutz 1951.** Was ist das Prahtchen eigentlich? – Wir Balten. Heimat im Herzen. Toim Max Hildebert Boehm, Hellmuth Weiß, Karlheinz Gehrmann. Salzburg–München: Akademischer Gemeinschaftsverlag, lk 254–261.
- Masing, Oskar 1924–1926.** Deutschbaltische Gemeinschaftsschelten. Aus der Arbeit am Deutschbaltischen Wörterbuch. – Mitteilungen aus der Livländischen Geschichte, nr 23, lk 401–422.
- Masing, Oskar 1926.** Niederdeutsche Elemente in der Umgangssprache der baltischen Deutschen. (Abhandlungen des Herder-Instituts zu Riga, kd 2, nr 4.) Riga: Löffler.
- N. N. 1978.** Zwei Anekdoten. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1979. 26. kd. Lüneburg: Verlag Nordland-Druck, lk 168.
- Neuerscheinung 1994.** – Baltische Briefe. Das Heimatblatt der Deutschbalten, nr 10, lk 14.
- Osteneck, Dieter 1972.** Otto Pirangs „Baltisches Heimatquartett“ – ein Stück Kultur- und Zeitgeschichte. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte, nr 24, lk 21–25.
- Osteneck, Dieter 1974.** Spielzeug. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1975. 22. kd. Lüneburg: Verlag Nordland-Druck, lk 183–193.
- Palmeos, Paula 1935.** Tartu üliõpilaste erikeelest. – Üliõpilasleht, nr 12, lk 506–514.
- Pogge, Walter M. 1942.** Der schmunzelnde Ordensritter. Ein heiteres Baltenbuch. Berlin: Verlag Grenze und Ausland.
- Raudsep, Loreida 1969.** Antiklerikale estnische Schwänke. Typen- und Variantenverzeichnis. Tallinn: Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR, Institut für Sprach- und Literaturforschung.

- Raudsep, Loreida 1976.** Miks tuli kirikhärrat seljas kanda. Naljanditüüp AT 1791. – Saaksin ma saksa sundijaks. (Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt 1.) Toim Eduard Laugaste. Tallinn: Eesti Raamat, lk 363–404.
- Raudsep, Loreida 1983.** Rahvanaljandite kogumine, publitseerimine ja uurimine Eestis. – Kui ma pääsen mõisast. (Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt 2.) Toim Eduard Laugaste. Tallinn: Eesti Raamat, lk 119–158.
- Schroeder, Hans von 1927.** Rodomontaden. Heitere Begebenheiten, so sich in den Herzogtümern Liv-, Est-, und Kurland zugetragen. Berlin.
- Schroeder, Hans von 1928.** Fanfaronaden. Edeldreiste Geschichten aus Baltischen Landen. Der Baltischen Anekdoten-Sammlung zweiter Teil. Riga: Verlag E. Bruhns.
- Schroeder, Hans von 1943.** Pratchen. Edeldreiste Geschichten aus Baltischen Landen. Posen: Verlag E. Bruhns.
- Schroeder, Hans von 1954.** Kleine Geschichten aus den baltischen Landen. (Kleine Geschichten von großen Völkern 10.) Stuttgart: Ernst Klett.
- Schöffler, Herbert 1995.** Kleine Geographie des deutschen Witzes. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 1009). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Tehvand, Viljar 2014.** Hans-Dieter Brunowsky perekonnakroonika tõlge ja selle analüüs. Magistritöö. Tartu Ülikool, germaani, romaani ja slaavi filoloogias instituut.
- Und zu Schluss das Preisausschreiben! 1948** – Baltische Briefe, nr 2, lk 4.
- Undusk, Jaan 1993.** Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst. – Vikerkaar, nr 10, lk 23–31.
- Undusk, Jaan 2011.** Baltisaksa kirjakultuuri struktuurist. Ärgituseks erinumbri lugejale. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 561–571.
- Unverhau, Wilhelm 1966.** Junker, Damen und Pastoren. Altbaltische Anekdoten und Witze. Neu erzählt. München: Verlag Wilhelm Unverhau.
- Vegesack, Siegfried von 1957.** Der Pastoratshase. Altlivländische Idyllen. Heilbronn: Salzer.
- Wer kennt neue Pratchen? 1992.** – Baltische Briefe. Das Heimatblatt der Deutschbalten, nr 6, lk 13.
- Wer kennt neue Pratchen? 1993.** – Baltische Briefe. Das Heimatblatt der Deutschbalten, nr 3/4, lk 23.
- Wilhelmi, Anja 2008.** Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800–1939). Eine Untersuchung anhand von Autobiographien. Wiesbaden: Harrasowitz-Verlag.
- Villaret, Waldtraut 1982.** Zar und Zimmerfrau. Baltische Anekdoten. Düsseldorf: Erb-Verlag.
- Wilpert, Gero von 2004.** Baltische Literatur. Thesen und Hypothesen. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 2005. Kd 52. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, lk 115–131.
- Wilpert, Gero von 2005.** Deutschbaltische Literaturgeschichte. München: Beck.
- Wrangell, Wilhelm von 1962.** Verbindender Humor: Oskar Angelus, Balten daheim und draußen. – Baltische Briefe. Das Heimatblatt der Deutschbalten, nr 1, lk 9.

Reet Bender (sünd 1974), PhD, Tartu Ülikooli germanistika professor (Lossi 3, 51003 Tartu), reet.bender@ut.ee

Baltic German humour and anecdotes about clergymen

Keywords: anecdotes, Baltic Germans, humour

Baltic German anecdotes (*Pratchen*) are a relatively unexplored part of Estonian folk humour, much like Baltic German culture within Estonian culture as a whole. This study focuses on anecdotes about Lutheran clergymen, which offer material for comparison with the more thoroughly researched Estonian counterparts. These humorous tales provide valuable insights into the cultural history, mentality, language as well as everyday life of the Baltic German community.

Older Estonian anecdotes about clergymen often emphasize the social and ethnic differences between Estonian peasants and the clergy. In contrast, Baltic German anecdotes provide an internal perspective, exploring the role of the clergy within the Baltic German community and their outreach beyond it. The anecdotes can offer explanations for certain aspects that remain obscure and are therefore ridiculed in Estonian anecdotes. Two key features of Baltic German humour are its oral nature and the tradition of competing in witticisms (*pliggern*), a “national sport” possibly rooted in student culture.

Initially shared orally, these anecdotes often referenced known people and places. They were later written down to preserve the memory and cultural history of the community. Older anecdotes published between the world wars, became classics that kept appearing in various forms in later collections. World War II added a final layer, with humour providing a way to encapsulate and process epochal events.

In Baltic German anecdotes, clergymen are depicted in everyday activities and relationships, often taking on the role of the trickster parson. Unlike in Estonian jokes, the dynamic between the nobility and the church features prominently. This often takes the form of a humorous tug of war between the clergyman and the noble patron of the church, who may have attended school together in the past. The parson's attitude towards parishioners is usually benevolent but patronizing, with the parish clerk, sexton, and coachman often playing supporting roles. Another central theme is the clergyman as a political figurehead, reflecting the tensions caused by the official campaigns of Russification and conversion to Russian Orthodoxy.

Reet Bender (b. 1974), PhD, University of Tartu, Professor of German Studies (Lossi 3, 51003 Tartu), reet.bender@ut.ee